

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav českého jazyka a teorie komunikace

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Tadeáš Kovařík

**Lidské tělo v české paremiologii
(Etnolingvistická studie)**

**Human Body in the Czech Paremiology.
An Ethnolinguistic Study**

Praha 2015

Vedoucí práce: doc. PhDr. Irena Vaňková, CSc., Ph.D.

Na tomto místě bych rád poděkoval paní doc. PhDr. Ireně Vaňkové, CSc., Ph.D., za vedení této diplomové práce.

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracoval samostatně, že jsem řádně citoval všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 17. 8. 2015

.....

Tadeáš Kovařík

Abstrakt

Diplomová práce se zabývá obrazem lidského těla a jeho částí v příslovích, která jsou uvedena ve slovníku *Česká přísloví* Václava Flajšhane. Materiál je zpracován s východiskem v kognitivní lingvistice a etnolingvistice a s využitím jejich metodologických nástrojů.

Nejprve je vysvětlen teoreticko-metodologický rámec práce, jímž je především kognitivnělingvistický a etnolingvistický přístup k jazyku a teorie jazykového obrazu světa. Těmito metodami je posléze zpracován jazykový obraz lidského těla a jeho částí v českém prostředí, jak vyplývá z přísloví.

Následně je vymezen výzkumný kontext paremiologie a jsou charakterizovány možné přístupy k příslovím. Na základě odborné literatury je poté přísloví definováno.

V jednotlivých kapitolách, které se týkají částí těla, jsou nejprve vymezeny významy somatismů na základě výkladových slovníků a jsou uvedena nejčastější slovní spojení a frazémy, v nichž se tyto somatismy vyskytují. Na základě přísloví je pak vypracován jazykový obraz lidského těla a jeho částí v českém jazykovém obrazu světa.

Na základě vybraných přísloví je pak představen jazykový obraz zraku, sluchu a řeči, který je v těchto příslovích fixován.

Závěr práce získané poznatky shrnuje a sumarizuje.

Klíčová slova

čeština, paremiologie, frazeologie, etnolingvistika, kognitivní lingvistika, přísloví, parémie somatismy

Abstract

The submitted Master's thesis deals with the linguistic picture of the human body and its parts in proverbs, which are listed in Václav Flajšhans's dictionary *Česká přísloví* (Czech proverbs). The material is processed using approaches and methodological tools of cognitive linguistics and ethnolinguistics.

First of all the theoretical and methodological framework of the thesis is outlined, these are in particular approaches of cognitive linguistics and ethnolinguistics to language and the theory of linguistic picture of the world. These methods are then used to analyse the linguistic picture of human body and its parts in Czech, as arises from proverbs.

Then the research paremiological context is defined and possible approaches to proverbs are characterized. The proverb is then defined using specialized literature.

Individual chapters that focus on parts of human body present meanings of somatic idioms that are explained with help of monolingual dictionaries. Also there are lists of the most common collocations and idioms in which these somatic idioms occur. The linguistic picture of the human body and its parts in the Czech language picture of the world is then worked out on the basis of the analysed proverbs.

These proverbs are used to present linguistic pictures of the sense of sight and hearing and speech that are set in them.

A conclusion of findings is provided in the last chapter.

Keywords

Czech, paremiology, phraseology, ethnolinguistics, cognitive linguistics, proverbs, paremiae, somatisms

Obsah

Úvod.....	8
1. Kognitivnělingvistická východiska.....	9
1.1 Kognitivní lingvistika.....	9
1.2 Směry kognitivní lingvistiky.....	10
1.2.1 První okruh	10
1.2.2 Druhý okruh.....	10
1.2.3 Třetí okruh	11
1.3 Etnolingvistika.....	13
1.3.1 Jazykový obraz světa	14
1.3.2 Tělesnost v obraze světa	16
1.3.3 Antropocentrismus a antropomorfismus.....	17
2. Frazeologie a paremiologie	19
2.1 Frazeologie	19
2.2 Paremiologie	19
2.2.1 Parémie	20
2.2.1.1 Přísloví.....	21
2.2.1.1.1 Jazykovědné definice.....	21
2.2.1.1.2 Folkloristické definice	24
2.2.1.1.3 Definice přísloví	24
3. Charakteristika materiálu	26
4. Česká přísloví Václava Flajšhane	28
4.1 Tělo jako celek a jeho části	28
4.1.1 Tělo.....	28
4.1.2 Kůže.....	30
4.1.3 Chlupy.....	32
4.1.4 Maso	33

4.1.5	Žíly.....	34
4.1.6	Krev.....	36
4.1.7	Kost / kosti.....	38
4.2	Hlava a její části.....	40
4.2.1	Hlava / hlavy.....	40
4.2.2	Vlas / vlasy.....	46
4.2.3	Čelo.....	48
4.2.4	Oko / oči.....	49
4.2.5	Uši.....	52
4.2.6	Nos.....	54
4.2.7	Ústa.....	55
4.2.8	Zub / zuby.....	56
4.2.9	Jazyk.....	58
4.2.10	Brada.....	60
4.3	Krk.....	61
4.4	Části trupu.....	62
4.4.1	Břicho.....	62
4.4.2	Zadek.....	63
4.4.3	Řiť.....	65
4.4.4	Prdel.....	65
4.5	Orgány.....	66
4.5.1	Srdce.....	66
4.5.2	Žaludek.....	69
4.6	Ruka a její části.....	70
4.6.1	Ruka / ruce.....	70
4.6.2	Pěst.....	72
4.6.3	Hrst.....	73
4.6.4	Prst.....	73

4.7	Noha a její části	75
4.7.1	Noha / nohy	75
4.7.2	Úd / údy	77
4.7.3	Koleno	78
4.7.4	Pata	79
5.	Obraz řeči v příslovích	81
5.1	Není dobře mnoho mluvit	81
5.2	Řeč je falešná	81
5.3	Řeč ubližuje	82
5.4	Řeč představuje vychloubání	82
5.5	Řeč představuje dobrou radu	82
5.6	Řeč pramení ze srdce	83
6.	Obraz smyslů v příslovích	84
6.1	Zrak	84
6.1.1	Čím více je očí, tím lépe	84
6.1.2	Oči představují kontrolu	84
6.1.3	Oči zprostředkovávají vjemy	85
6.1.4	Na oči se nelze vždy spolehnout	85
6.2	Sluch	86
6.2.1	Na sluch je dobré se spolehnout	86
6.2.2	Je dobré více poslouchat (než mluvit)	86
6.2.3	Na uši se nelze vždy spolehnout	86
	Závěr	87
	Seznam pramenů	91
	Seznam literatury	92
	Seznam příloh	94
	Příloha 1	95
	Příloha 2	97

Zadání diplomové práce.....106

Seznam použitých zkratk

ESČ – Encyklopedický slovník češtiny

PMČ – Příruční mluvnice češtiny

SSJČ – Slovník spisovného jazyka českého

SSČ – Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost

Úvod

Předkládaná diplomová práce se zabývá obrazem lidského těla a jeho částí v příslovích. Jejím pramenem byl především slovník *Česká přísloví* Václava Flajšhane. Materiál je zpracován s východiskem v kognitivní lingvistice a etnolingvistice a s využitím jejich metodologických nástrojů.

První kapitola vysvětluje teoreticko-metodologický rámec práce, jímž je především kognitivnělingvistický a etnolingvistický přístup k jazyku. Jsou představeny směry kognitivní lingvistiky, teorie jazykového obrazu světa a antropocentrismus. Těmito metodami je v práci zpracován jazykový obraz lidského těla a jeho částí v českém prostředí, jak vyplývá z přísloví.

V další kapitole je vymezen výzkumný kontext frazeologie a paremiologie a jsou charakterizovány možné přístupy k příslovím. Na základě odborné literatury je poté přísloví definováno.

Následující kapitola pojednává o způsobu excerptce přísloví a charakterizuje zkoumaný materiál.

Nejdůležitější část práce se týká jednotlivých částí těla. Tyto somatismy jsou nejprve vymezeny na základě výkladových slovníků a jsou uvedena nejčastější slovní spojení a frazémy, v nichž se vyskytují. Na základě přísloví je pak vypracován jazykový obraz lidského těla a jeho částí v českém jazykovém obrazu světa.

V následující kapitole je pak na základě vybraných přísloví představen jazykový obraz zraku, sluchu a řeči, který je v těchto příslovích fixován.

Závěr práce získané poznatky shrnuje a sumarizuje.

1. Kognitivnělingvistická východiska

1.1 Kognitivní lingvistika

Kognitivní lingvistika je součástí **kognitivních věd**,¹ které zkoumají procesy, jež probíhají v lidské mysli. Svou povahou je proto **multidisciplinární**. Ke klíčovým otázkám patří, jak mysl pracuje s jazykem a co jazyk vypovídá o mysli. Jazyk je totiž prostředkem poznávání kognitivních struktur, jimiž je člověk ve světě ukotven (ESČ, 2002, 246). Jedním ze základních postulátů kognitivismu proto zní: „**jazyk je součástí poznávání a poznání (cognition), podílí se na tom, jak světu rozumíme, jak ho kategorizujeme, jaký obraz světa si vytváříme a jak ho předáváme dál.**“ Proto jsou v kognitivní lingvistice tak důležitými tématy kategorizace a význam (Vaňková et al., 2005, 20–21).

Kognitivní lingvistika je věda přistupující k jazyku z hlediska lidských kognitivních struktur, které se v něm promítají. Vychází přitom z předpokladu, že „schopnost člověka osvojit si jazyk a užívat ho je součástí jeho schopností kognitivních“ (ESČ, 2002, 245–246). Z tohoto důvodu je potřeba zkoumat jazyk a jeho užívání v širším kontextu kognitivních aktivit člověka. Z hlediska sémiotické triády dominuje v kognitivní lingvistice **dimenze sémantická**, která je spjatá s dimenzí pragmatickou (ESČ, 2002, 246).

Ústředním pojmem kognitivní lingvistiky je **význam**. Důraz je kladen hlavně na pragmatickou složku významu. Množství výzkumů se zabývá pojmenováními, vznikly však i důležité práce o **kognitivním přístupu ke gramatice** (např. Langacker, 1987, 1991) (ESČ, 2002, 246).

O kognitivní lingvistice lze hovořit od počátku 80. let 20. století. Zpětně však byl uznán vliv některých starších prací, např. **teorie prototypů**² psycholožky Eleanor Roschové z počátku 70. let. Dále se připomíná, že tento přístup má předchůdce také v lingvistické teorii (např. teorii jazykové relativity) a v přístupu k jazykovému materiálu (např. Němec et al., 1980) (ESČ, 2002, 246).

V kognitivní lingvistice jsou mnohdy programově stírány hranice mezi jazykovým a mimojazykovým. Tento způsob uvažování o jazyce podporují i poznatky neurověd, podle

¹ Mezi kognitivní vědy se řadí filosofie, psychologie, neurověda, umělá inteligence, antropologie a lingvistika (Vaňková, 2010, 247).

² Jedná se o příklad, který je uživateli jazyka považován za nejlepší, nejreprezentativnější příklad nějaké kategorie. Tento příklad obecně asociuje jistou kategorii (ESČ, 2002, 349).

nichž vzorce nervové činnosti zahrnují všechny složky významu slova: denotativní, kolokační, konotace, významy afektivní, sociální i jiné (Vaňková et al., 2005, 21).³

Je tedy velmi akcentováno „těsné sepětí jazyka s poznávacími schopnostmi člověka a s myšlením – a pak též s jeho životem ve společenství, s kulturou a tradicí“ (Vaňková et al., 2005, 22). Společným východiskem těchto výzkumů je „mysl a její reflexe světa a člověka samého, tak jak se ukazuje v jazyce (Vaňková et al., 2005, 22).

1.2 Směry kognitivní lingvistiky

Kognitivní lingvistika je v současnosti rozvětvená disciplína. Přístupy, které se v ní uplatňují, lze však rozdělit do zhruba **tří okruhů**. První se věnuje především zkoumání jazyka v souvislosti s „**mozkem**“, druhý zkoumáním jazyka ve vztahu k „**mysli**“ a třetí se prostřednictvím jazyka zabývá především studiem „kolektivní mysli“, tedy **kultury**. Hranice mezi těmito směry však nejsou ostré (Vaňková et al., 2005, 34–35).

1.2.1 První okruh

První okruh zahrnuje výzkumy, v nichž je zřetel k jazyku uplatňován v souvislosti s **teorií umělé inteligence**, popř. s dalšími **neurovědami**. Řadu z těchto neurověd spojuje právě počítačová metafora. Hlavním zájmem je zde modelování vybraných jevů, jejich organizace a fungování, např. modelování neuronových sítí. Ve vztahu k fungování jazyka studuje „mozek“ a neuronové sítě **neurolingvistika** (o „neurální“ teorii jazyka píše např. Lakoff – Johnson, 1999) (Vaňková et al., 2005, 35).

Neurolingvistika je disciplína na pomezí fyziologie mozku, foniatrie a lingvistiky. Studuje strukturu a fungování mozkových center, vztahy mezi místem poškození mozku a poruchami mluvené i psané řeči. Má praktické využití při diagnostikování poruch řeči, jejich nápravě i v kompenzační terapii (ESČ, 2002, 285).

1.2.2 Druhý okruh

Druhý okruh má svými výzkumy blízko ke kognitivní psychologii a **psycholingvistice**.⁴ Mapuje, co jazyk vypovídá o různých aspektech lidské mysli.

³ Stejně tak v kognitivní psychologii se význam slova vymezuje „jako souhrn všech kontextů, v nichž se slovo vyskytuje (Vaňková et al., 2005, 21–22).

⁴ Psycholingvistika je širokým interdisciplinárním oborem. Má styčné body s lingvistikou, sémiotikou, kognitivní a vývojovou psychologií, neurolingvistikou, pedagogikou, teorií řečové komunikace, teorií umělé inteligence aj. Předmětem jejího zájmu je především zkoumání, „které psychické mechanismy umožňují mluvčímu (pisateli) výpovědi tvořit a posluchači (čtenáři) výpovědím rozumět“ (ESČ, 2002, 363). Dále také zkoumá, „jak jsou znalosti o jaz. v mysli jedince uspořádány (kognitivní báze, mentální slovník)“ (ibid.).

Představitelé tohoto směru kognitivní lingvistiky „akcentují lidskou tělesnou zkušenost jako základ vztahu člověka ke světu – zkoumají univerzálie, tedy to, co je pro mluvčí všech jazyků společné jako pro příslušníky téhož (lidského) druhu“ (Vaňková et al., 2005, 35).

Nebeská nazývá tento přístup jako **antropocentrický**, protože středem zájmu je zde člověk, jeho tělesné prožívání a zkušenost se světem. Předpokladem k tomuto závěru je zkoumání toho, co jazyk vypovídá o lidské mysli. Významným se v tomto ohledu ukázal být výzkum **metafor**,⁵ který ukázal, že metafora není jevem primárně jazykovým (jako aristotelovská ozdoba), ale konceptuálním. Metafory jsou jevem velmi častým a důležitým, neboť v metaforách nejen mluvíme, ale hlavně myslíme (např. Lakoff – Johnson, 1980; Johnson, 1987; Lakoff, 1987) (ESČ, 2002, 246).

Na základě zkoumání slovních spojení, frazémů i aktuálních metafor bylo charakterizováno několik zásadních vzorců, tzv. **základních představových schémat**, na jejichž základě metafory tvoříme (např. nádoba, cesta, část a celek). Tato schémata do velké míry vycházejí právě z naší **tělesnosti**, tj. naší zkušenosti lidského těla zprostředkovaného smysly. Dále souvisejí s naší orientací v prostoru, s tím, že lidské tělo jakožto celek sestává z částí atp. Důležitou roli hraje také obraznost (ESČ, 2002, 246).

Množství empirických zkoumání se zaměřuje na zdroje pro pojmenování nefyzických jevů. Vedle pohledu synchronního se využívá i etymologie slov. Poněkud odlišným přístupem jsou pak analýzy celých souborů jazykových vyjádření, která v jazycích pojmenovávají **emoce**. Pojem každé emoce (např. hněvu) se tvoří souhrnem těchto vyjádření. Dále se analyzují např. pojmenování rozměrů a mentální procesy (ESČ, 2002, 246).

Mezi nejvýznamnější představitele tohoto přístupu v kognitivní lingvistice patří američtí vědci George P. Lakoff a Mark L. Johnson.

1.2.3 Třetí okruh

Třetí okruh, který je velmi výrazný především v **polské kognitivní lingvistice**,⁶ je zaměřen na jedince jako **člena jazykového společenství**. Předpokládá, že jazyk, kterým mluvíme (především jazyk mateřský), do velké míry ovlivňuje to, jaký obraz světa si budujeme ve své mysli. Studuje, jak je prostřednictvím jazyka svět strukturován

⁵ „Jazykovou **metaforou** se obvykle rozumí pojmenování věci nebo jevu utvořené na základě podobnosti s věcí nebo jevem jiným...“ (Vaňková et al., 2005, 94).

⁶ Tento směr je rozšířený také v České republice. Vaňková to vysvětluje tím, že v této podobě jsou kognitivistické inspirace Čechům (tj. Slovanům a Evropanům) bližší, jelikož se jedná o variantu evropskou, která dává důraz na sepětí jazyka s kulturou (Vaňková, 2007, 47).

a konceptualizován, jak mu jeho mluvčí rozumějí a co sdílejí s ostatními členy svého jazykového společenství. Opět se zde objevují myšlenky, které byly v minulosti pozapomenuty (např. Humboldtovo pojetí jazyka, teorie jazykové relativity). Důležitým bodem je **kategorizace**, a to především kategorizace na základě prototypů, resp. **stereotypů** (podle Roschové) (ESČ, 2002, 246).

Tento směr vymezuje kognitivní významy slov, respektující především jejich **konotace**, výzkumy se zde opírají o lidovou psychologii, stereotypy, vycházejí z analýzy folklórních textů, frazeologie atp. Dále jsou porovnávány ekvivalenty pojmenování v různých jazycích. V rámci studia **jazykového obrazu světa**⁷ je množství výzkumů věnováno konotacím a kulturní symbolice pojmenování v jednotlivých jazycích. Diachronní přístup k významu dále napomáhá k poznatkům o tom, jak je v pojmenování uchována **paměť** jazykového společenství (např. Bartmiński, 1997; Němec et al., 1980; Němec – Horálek, 1986) (ESČ, 2002, 246–247).

Představitelé tohoto okruhu tedy „také berou v úvahu ono ‚společné‘ (vycházející z toho, co je v jazyce dáno naší tělesností a antropocentrismem – co tvoří jakousi univerzální bázi), ale akcentují zejména aspekt sociální, kulturní – **sdílení a paměť**“ (Vaňková et al., 2005, 35). Jejich výzkum směřuje k tomu, co je charakteristické pro obraz světa zprostředkovaný určitým jazykem, případně též dva či více obrazů světa porovnávají. „Vycházejí z myšlenek o jazykové relativitě, akcentují zejména fakt svébytné konceptualizace světa, uložené v každém jazyce. Jejich výzkumy směřují k rekonstrukci jazykových obrazů světa (resp. některých jejich fragmentů), k hledání zákonitostí jejich stavby, k vzájemnému srovnávání, sledování proměn v souvislosti s proměnami života daného společenství apod.“ (Vaňková et al., 2005, 35).

Na tomto základě se rozvíjí např. současná polská **etnolingvistika** (Bartmiński) a **kulturní lingvistika** (Anusiewicz), **mezikulturní sémantika** (*cross-cultural semantics*, Wierzbicka), je také základem pro výzkumy z oblasti **srovnávací sémantiky** (Grzegorzycykowa – Waszakowa) (Vaňková et al., 2005, 35–36). Mezi dalšími vědci, kteří rozvíjejí tento směr kognitivní lingvistiky, je potřeba uvést Annu Pajdzińskou, Ryszarda Tokarského, z našich dále Irenu Vaňkovou a Ivu Nebeskou.

⁷ K jazykovému obrazu světa více v 1.3.1.

1.3 Etnolingvistika

Jako samostatný přístup k jazyku se na základě třetího směru kognitivní lingvistiky (viz 1.2.3) vydělila **etnolingvistika**.⁸ Svou inspiraci našla také ve výzkumech Humboldtových a pracích amerických lingvistů F. Boase, E. Sapira a B. L. Whorfa a jejich pokračovatelů (Bartmiński, v tisku).

Etnolingvistika své výzkumy zaměřuje na „vztah jazyka k národním dějinám a společenskému životu, zejména na vztah jazyka a kultury“ (Bartmiński, v tisku). Zabývá se tedy kulturními aspekty jazyka, **„kulturou v jazyce“**. Vychází z dialektologických a etnograficko-folkloristických tradic a navazuje také na výzkumy sociolingvistické, psycholingvistické a kognitivnělingvistické. Jde tedy o lingvistiku antropologicko-kulturní. Vedle toho etnolingvistika využívá postupy sémantiky a sémiotiky (ibid.).

Cílem etnolingvistiky je „popsat jazyk nejen jako nástroj společenské komunikace, ale také jako součást kultury“ (Bartmiński, 2007, 300). Proto etnolingvistika staví na první místo svých bádání jazyk. Z něj (nebo jeho prostřednictvím) lze poznat pověry, zvyky i kulturu. Jazyk je tedy pojímán jako **součást kultury**. Etnolingvistika prostřednictvím jazyka proniká ke člověku a k tomu, jakým způsobem člověk svět chápe (ibid.).

Hlavní oblastí zájmu etnolingvistiky v užším pojetí je **lidový jazyk**, folklor a tradiční venkovská kultura, která je vnímána jako „podloží“ národní kultury. Výzkum folkloru potvrdil, že i na úrovni tradiční lidové kultury existuje rozdíl mezi dvěma stylovými rovinami – běžnou mluvou a poetickou mluvou. Poetická mluva má vlastnosti mélické, metrické a poetické. Hojně se objevuje symbolika a opakování (Bartmiński, v tisku).

Etnolingvistika ve svých výzkumech bere v úvahu vedle kódu verbálního i **kódy mimoverbální** (např. kód somatický, kód chování, kód předmětný) a zohledňuje také společenský a kulturní kontext. Zkoumá tedy též okruh adlingválních údajů, které bývají nesprávně vylučovány z okruhu lingvistických zkoumání. V oblasti lingvistické sémantiky tak byla přijata nová koncepce významu, která vedle nutných a postačujících rysů denotátu zahrnuje i vlastnosti, které utvářejí kulturní konotace. Výsledkem je pak tzv. **kognitivní definice**, která obsahuje všechny vlastnosti „které byly ustáleny v procesu konceptualizace světa mluvčími určitého jazyka“ (Bartmiński, v tisku). Jedná se tedy o určité „vyprávění o světě“, které vychází z lidových citací (Bartmiński, 2007, 304).

⁸ Etnolingvistika bývá označována také jako antropologická lingvistika, kulturní lingvistika či lingvokulturologie (Bartmiński, v tisku).

Důležitým směrem bádání etnolingvistiky je dále srovnávací mezikulturní studium **klíčových slov**. Zvláštní pozornost je věnována zvláště názvům hodnot. Etnolingvistika tak zde navazuje na vědy o kultuře, axiologii a historii idejí. Avšak nemusí se jednat pouze o jednotlivá slova, zkoumají se také celé sémantické oblasti lexémů (Bartmiński, v tisku).

V etnolingvistice lze vymezit dvě základní pojetí. Vedle **užšího (základního) pojetí**, které se soustředí na folklor, lidovou mluvu a lidovou kulturu, zkoumá malá etnická společenství a jejich „malé jazyky“, existuje **druhé pojetí**, které vychází z předpokladu, že národní etnocentrismus „může napomoci ke sblížení mezi lidmi různých kultur a otevřít cestu k mezikulturnímu dialogu“ (Bartmiński, v tisku).

Důležitým směrem etnolingvistiky se stala také **etnolingvistická lexikografie**. Důležitými díly toho směru jsou *Slavjanskije drevnosti*⁹ a *Słownik stereotypów i symboli ludowych*.¹⁰ Oba tyto slovníky berou v úvahu lingvistická data získaná dialektology, textové údaje, jimiž se zabývá folkloristika, i údaje z mytologie, pověr a lidových obyčejů a obřadů, kterým se věnuje etnografie (Bartmiński, v tisku).

Podle Bartmińského musí být etnolingvistický slovník slovníkem **stereotypů**. Musí tedy obsahovat kulturně a jazykově ustálené charakteristiky předmětů přiřazovaných k danému názvu (Bartmiński, 2007, 306). Díky zkoumání jazykového stereotypu se dospívá k překonání izolace mezi popisem významů slov a popisem „naivního“ obrazu světa (ibid., 308). Tento obraz světa (viz 1.3.1) je složen právě ze stereotypů (Bartmiński, v tisku).

Současné slovanské etnolingvistice jde spíše o **tradiční obraz světa**, který je uložen v jazyce a kultuře, „lidovou“ (kolektivní, společensky sdílenou) konceptualizaci skutečnosti i o mentalitu nositelů jazyka a kultury (Bartmiński, v tisku). V rámci etnolingvistiky se tak otevírá prostor pro specializovanější disciplíny, jako je etnopoetika, etnofrazeologie, etnosémantika či etnoskladba (ibid.).

1.3.1 Jazykový obraz světa

Vaňková uvádí, že definice **jazykového obrazu světa** nejsou zcela jednotné. Jednotlivé definice akcentují různá hlediska tohoto pojmu – každá se však zdá být užitečná pro jiná zkoumání, podle různých hledisek těchto přístupů k jazyku či textu (Vaňková et al., 2005, 51).

⁹ Tolstoj, N. I. (ed.): *Slavjanskije drevnosti*, Moskva 1995–2004. Nyní pokračuje pod vedením S. M. Tolsté.

¹⁰ Bartmiński, J. (ed.): *Słownik stereotypów i symboli ludowych*. Wrocław 1980, Lublin 1996, 1999.

Podle Bartmiňského je jazykový obraz světa „v jazyce uložená interpretace skutečnosti, kterou je možno chápat jako souhrn soudů o světě. Mohou to být soudy buď ustálené v samém jazyce, v jeho gramatických formách, ve slovníku, ve fixovaných textech (např. v příslovích), nebo jazykovými formami a texty pouze implikované“ (Bartmiński, cit. in Vaňková et al., 2005, 51–52).

Termín jazykový obraz světa se začal objevovat v polovině 80. let v pracích polských lingvistů z Lublinu.¹¹ V polské lingvistice se rychle rozšířil a získal mnoho aspektů. Nejedná se tu však o termín samotný, ale o samostatný přístup k jazyku, který je takto označován (Vaňková et al., 2005, 46).

Jazykový obraz světa s sebou přináší nové paradigma, které v sobě spojuje **tři dimenze**: komunikačně a pragmaticky orientované, primárně kognitivní a antropologické. V centru tohoto „celostního“ paradigmatu pak stojí **člověk**. Člověk podle tohoto přístupu hledá své místo ve světě a obrací se k druhému, oba jsou pak spolu součástí **kulturně-komunikačního společenství**. Pokud studujeme jazykový obraz světa, studujeme „jak jsme“ vlastně ve světě, jak světu rozumíme a jak k němu přistupujeme (Vaňková et al., 2002, 46–47).

„Jazykový obraz světa vyznačuje roviny možného dorozumění a porozumění, hranice prostoru společné konceptualizace – jejichž respektování zaručuje alespoň elementární pocit smysluplnosti existence, a také aspoň jistou míru efektivnosti komunikace i společných činností...“ (Vaňková et al., 2005, 47).

Podle Bartmiňského je pak jazykový obraz světa **interpretace skutečnosti**, která je ukotvená v jazyce a kterou lze chápat jako určité penzum soudů o světě. Tyto soudy mohou být ustálené přímo v jazyce či pouze implikované jazykovými formami a texty (Vaňková et al., 2005, 51–52).

V pracích amerických kognitivistů se naopak pojem jazykový obraz světa vůbec nevyskytuje. Jeho význam je tu zhruba vystižen formulací „**konceptualizace světa obsažená v jazyce**“. V ruské jazykovědě se pak mluví spíše o „**naivním obrazu světa**“, který je uložen v jazyce (Vaňková et al., 2002, 47).

¹¹ Termín „sprachliches Weltbild“ lze však nalézt již v myšlenkách Herderových a Humboldtových (Vaňková, 2007, 58).

1.3.2 Tělesnost v obraze světa

Ústředním bodem, který určuje perspektivu člověka, je **lidské tělo**. Toto tělo má určitou velikost, skládá se z částí, které mají své proporce, a z orgánů, které fungují specifickým způsobem. Člověk je vybaven pěti smysly a subjektivní vnímavostí. Lidské tělo je tak člověku měřítkem všech ostatních věcí ve světě. Na tuto zásadní úlohu tělesnosti v lidském vnímání světa odkazuje titulem své knihy *Tělo v mysli* také Mark Johnson (Vaňková et al, 2005, 60).

Výrazem antropocentrismu jazyka jsou **představová schémata**, která se vztahují k naší tělesnosti a také ukotvenosti lidského těla v prostoru: nádoba (resp. uvnitř – venku), centrum – periferie, celek a části, cyklus, cesta, nahoře – dole, vpředu – vzadu, vpravo – vlevo atp. (Vaňková et al., 2005, 60 a 62).

Člověk tedy stojí v **centru jazyka**. O tomto faktu svědčí např. charakter čísel a číslovek, ale také staré délkové míry, kterou jsou z lidského těla odvozeny: palec, loket, stopa, krok, sáh ad. „O mnohém svědčí i to, že v jazyce existují např. slova *sousto* nebo *lok* či *hlt* – speciální výrazy pro množství jídla či tekutiny, které se najedenou vejde do úst, nebo že má slovo *hrst* sekundární význam množství, které se vejde do misky z dlaně. *Hrst lusků, náruč sena, špetka solí*“ (Vaňková et al., 2005, 61).

Důležitým faktem také je, že tělo člověka je vztyčeno, pohybuje se vzpřímeně, ze zadu dopředu, směruje vzhůru. Tato skutečnost je základem důležité opozice NAHOŘE – DOLE, kde NAHOŘE s sebou nese pozitivní konotace, DOLE naopak konotace negativní (Vaňková et al., 2005, 62 – 63).

Pajdzińska dělí antropocentričnost frazeologie do **čtyř částí**: prostor – čas – množství a míra – intenzita (Vaňková et al., 2005, 63).

Výchozím bodem a perspektivou vztahů v **prostoru** je člověk. Pokud se jedná o prostorovou blízkost, užívají se především spojení „před nosem“, „pod nos“, „po ruce“ a „po boku“. K označení malé vzdálenosti či přibližnému určení délky se nejčastěji užívají spojení s komponentem „krok“: „je to pár kroků“, „ani krok“, „na každém kroku“. Antropocentrický charakter má také určení směru. Ve frazému „šel, kam ho oči vedly a nohy nesly“ jsou kauzátorem oči, které primárně slouží k vidění, a nohy, které slouží k chůzi. Dalším frazémem s podobným významem je „jít rovnou za nosem“ (Vaňková et al., 2005, 63 – 64).

Čas vnímáme především v prostorových kategoriích. „Řada slov se vztahuje k prostoru i času zároveň (srov. např. *před; po; v; okolo; dlouhý; krátký; začátek; konec*): srov. *byli jsme v lese a stalo se to v červenci. Začátek a konec* může mít provázek, ale také cesta (v obojím významu, konkrétním i abstraktním) nebo přednáška, a to vše může být též *dlouhé* nebo *krátké*“ (Vaňková et al., 2005, 64). Dále v češtině existují výrazy jako „na počkání“, „okamžik“, „nikdy v životě“, „do smrti“ aj. (ibid.).

Také **kvantita** a **míra** se často označují pomocí slov, které označují části těla: „spočítat na prstech jedné ruky“, „mít něčeho po krk“, „mít něčeho nad hlavu“ atp. Pro vyjádření malé míry něčeho se užívají slova nehet, vlas, chlup / chloupek: „ani co by se za nehet vešlo“, „uniknout o vlásek“, „o chlup víc“). Odhad nebo přibližnost jsou označovány výrazy: „od oka“, „podle oka“, „nakreslit něco od ruky“ atp. (Vaňková et al., 2005, 64).

Další důležitou kategorií, která se objevuje v jazykovém obraze světa, je opozice **vlastní – cizí**. Tato opozice se objevuje v našem prožívání světa obecně, ve znakových systémech i v samotném životě. Tato opozice jistě souvisí se strachem z neznámého, s nedůvěrou k tomu, kdo / co se liší, kdo / co nepatří ke mně. Zde je možné uvést např. frazémy „je / není mu to cizí“, „je / není mu to vlastní“, „být nesvůj“, „to je můj člověk“ atp. „Negativně bývají zatíženy obrazy představitelů jiných ras a národností, než ke kterým patříme ‚my‘ (srov. *bílí, černí, barevní, cikán*, srov. též deriváty tvořené hanlivými sufixy *Němčour, Rusák*), jiného náboženského vyznání či politického přesvědčení (*žid/židák, socan, komouš*)“ (Vaňková et al., 2005, 65). V této opozici **my – oni** jsme „my“ vždy ti lepší, „oni“ jsou pro nás nepřijatelní, divní, zvláštní (ibid.).

1.3.3 Antropocentrismus a antropomorfismus

Podle Pajdzińské je **antropocentrismus** přirozeným důsledkem faktu, že jazyk je lidským výtvořem. Jazyk vytvořili lidé a slouží lidem, a proto představuje svět viděný lidskýma očima, orientovaný na člověka (Pajdzińska, 2007, 27).

„Výrazem antropocentrismu je skutečnost, že v základě mnoha lexikalizovaných metafor stojí názvy částí lidského těla: *hrdlo láhve; ucho džbánu; krk houslí; žebro čokolády; hlávka zelí*. I mezi slovesy oplývají přenesenými významy ta, která označují základní lidské tělesné polohy nebo pohyby (*stát; sedět; ležet; jíst; běžet; nést*)“ (Vaňková et al., 2005, 62).

Silnější zakotvení v antropocentrismu se ukazuje, pokud zkoumáme **hodnocení**. V této oblasti se jako velmi důležitá ukazuje opozice „**člověk – zvíře**“. V jazyce má nejvyšší

hodnotu vždy člověk a jeho lidské vlastnosti, zvíře a jeho zvířecí vlastnosti jsou vždy negativní. Toto se projevuje např. ve frazémeh: „budme lidmi“, „konečně se cítil jako člověk“, „chovat se lidsky / nelidsky“, „(ne)chovat se jako člověk“, „chovat se jako zvíře, jako dobytek“ atp. K těmto frazémům lze přiřadit pejorativní označení nebo nadávky, které čerpají z říše zvířat: vůl, kráva, husa, orel, krysa atd. Vedle toho se také objevují pejorativní označení částí lidského těla prostřednictvím primárně „zvířecích“ výrazů: tlama, zobák aj. (Vaňková et al., 2005, 62).

„[S] antropocentrismem jazykového obrazu světa souvisí i **antropomorfismus**. Máme tendenci si „polidšťovat“ (resp. chápat jako lidi) nejen zvířata (*kočka se naštvála; pes žárlí*), ale i věci, např. přístroje (*pračka zatím dobře slouží; stroj stávkuje, vysavač vypověděl poslušnost, co mi ten počítač zase dělá*) nebo části těla (*zlobí ho srdíčko*) či nemoci (*skolila ho chřipka*). Také o počasí nebo přírodních dějích mluvíme často slovy primárně určenými lidským subjektům (*slunce se směje; je zamračeno; uplakaný den*)“ (Vaňková et al., 2005, 64).

2. Frazeologie a paremiologie

2.1 Frazeologie

Frazeologie je disciplína zabývající se studiem a popisem frazémů. Ve druhém významu tohoto slova se jedná o oblast frazémů všech úrovní. „Nejde o zvláštní jaz. rovinu, ale o oblast ustálených anomálních kombinací [...], která je komplementární k oblasti pravidelných jaz. kombinací jednotek všeho druhu a na všech relevantních rovinách“ (ESČ, 2002, 142).

Frazeologie není předmětem kodifikačního úsilí, proto se vyznačuje výraznou a přirozenou měrou variability. Jelikož jsou frazémy výstižné, objeví se ve stále nových obměnách a variantách, popř. vznikají i frazémy nové. Většina frazémů je přirozeně vytvářena v mluveném (většinou nespisovném) jazyce, v němž se nejvíce projevuje jejich potřeba (ESČ, 2002, 142).

PMČ rozděluje frazémy na **nevětné** a **větné**. „Frazémy nevětné se zapojují do vět až v konkrétních kontextech a podle potřeby jsou v nich gramaticky formovány“ (PMČ, 2012, 71). Množství **nevětných frazémů** je velmi velké a není přesně vymezeno proti slovním spojením. Mezi různé typy nevětných frazémů se řadí např.: „praštit se přes kapsu“, „sedá eminence“, „růžové brýle“, „lev salónů“, „s klidem Angličana“, „podle mého“ atp. (ibid.). Mezi nevětné frazémy patří také **ustálená přirovnání**. Ustálená přirovnání sice připomínají větnou strukturu, ale některé pozice se v ní dotvářejí až v určitých kontextech. Ustáleným přirovnáním je např.: „spát jako na vodě“, „zvědavý jako opice“, „hloupý jako pucštök“ apod. (ibid., 72).

Větné frazémy mají podobu slovesné nebo neslovesné věty, případně také podobu souvětí. Do kontextu jsou zapojovány jako celek. Mezi nevětné frazémy se tradičně řadí **pořekadla, pranostiky, přísloví a okřídlená slova**. Mezi větné frazémy patří také různé **průpovědky a situační výroky**. Dále jsou vyčleňovány **dialogické frazémy**, „které se vztahují minimálně ke dvěma komunikantům (PMČ, 2012, 72–73).

2.2 Paremiologie

Paremiologii tvoří soubor parémií. Ve druhém významu slova jde o nauku, která však není mnoha jazykovědnými příručkami vyčleňována jako samostatná subdisciplína lingvistiky. Příručky, které paremiologii jako samostatnou jazykovědnou subdisciplínu

nevyčleňují, pak o okruhu jejího zájmu¹² pojednávají v rámci kapitol věnovaných frazeologii a idiomatice.¹³ Proto se v této části pokusíme přinést definici paremiologie jako svébytné nauky a definovat okruh jejího zájmu. Blíže pak bude pojednáno o významu termínu *parémie* a v souladu s tématem této práce bude větší pozornost věnována definici *přísloví*.

Podle Františka Čermáka je paremiologie (někdy též nazývaná **příslovníctví**) naukou, která se zabývá příslovími, provádí jejich evidenci a popis. Původně byla především součástí antropologie a etnologie,¹⁴ později se začala využívat i v lingvistice, kde se stala součástí frazeologie (ESČ, 2002, 310).

Marie Čechová uvádí, že paremiologie se zabývá zkoumáním parémií; mezi parémie řadí přísloví, pořekadla a pranostiky, případně maximy, prúpovídky a říkadla (Čechová et al., 2011, 67).

Ewa Jędrzejková paremiologii definuje jako „soubor detailních ‚mikrotextů‘ široce chápaného etnického folkloru“ (Jędrzejko, 2010, 59). Dále uvádí, že je potřeba vydělit paremiologii jako samostatnou subdisciplínu lingvistiky, vedle lexikologie a frazeologie (ibid.).

V posledních letech je paremiologii věnována pozornost díky Ostravské univerzitě v Ostravě, kde se každé dva roky uskutečňuje mezinárodní konference *Parémie národů slovanských*. Z této konference vzešlo již sedm sborníků stejného názvu, které vyšly v letech 2002, 2004, 2006, 2008, 2010, 2012 a 2014. Tyto sborníky přináší příspěvky přednesené na konferenci odborníky z různých slovanských zemí. Příspěvky se však netýkají pouze paremiologie v užším slova smyslu, ale zahrnují obecně tematiku frazeologie, malých folklorních žánrů, frazeografie, srovnávacích výzkumů či problémů s překládáním frazémů.

2.2.1 Parémie

Obdobně jako v případě paremiologie, není situace jasná ani v definování termínu *parémie*. Parémie nejsou v mnoha jazykovědných publikacích samostatně vyčleňovány.

Jak již bylo řečeno výše, Čechová do parémií zařazuje přísloví, pořekadla a pranostiky, dále pak maximy, prúpovídky a říkadla (Čechová et al., 2011, 67).

¹² K němu více ve 2.2.1.

¹³ Vztahem frazeologie, idiomatiky a paremiologie i oblastmi, v nichž se jejich zájmy překrývají, se věnuje např. Jozef Mlacek (Mlacek, 2004, 5–6).

¹⁴ O vazbě na kulturní antropologii a etnologii mluví Čermák v souvislosti s frazeologií a idiomatikou, především v kontextu studia přísloví (ESČ, 2002, 143).

Problémem, co vše je možné zařadit mezi parémie, se věnuje také Mlacek. Uvádí, že je možné vybírat z těchto jednotek: přísloví, pořekadlo, pranostika, úsloví, rčení, gnóma, maxima, sentence, formule, wellerismus, truismus, klišé, floskule, citát, precedentní text, přirovnání, větný frazém, frazeologizovaná konstrukce, povídačka, průpovídka a drobné útvary dětského folklóru, např. říkanka ad. (Mlacek, 2006, 7).

Problémem některých parémií je, že většinou nejsou jednoznačně definovány a nejsou přesně stanoveny ani jejich vzájemné hranice. Jejich definice se často částečně překrývají, někdy jde pravděpodobně o synonymní označení. Proto také není jasné, které z těchto útvarů řadit do paremiologie, které do frazeologie. Nejasnou také zůstává otázka překladu názvů jednotlivých útvarů do cizích jazyků (Mlacek, 2006, 11).

2.2.1.1 Prísloví

Jak již bylo výše uvedeno, literatura není jednotná v definování toho, co lze označit jako **příslloví**. Proto se bude tato kapitola věnovat několika různým náhledům na tento problém. Ve větší šíři pak představí pojetí Václava Flajšhans, jehož dílo se stalo základním pramenem pro tuto práci.

2.2.1.1.1 Jazykovědné definice

František Ladislav Čelakovský ve svém díle *Mudrosloví národu slovanského ve příslovích* zmiňuje, že přísloví pochází z **moudrosti**, která musí přijít o svou „všeobecnost“ a stát se „jednotlivostí“, aby „v té způsobě ke všem stejnorodým případům opět přiléhala“ (Čelakovský, 2000, 772).

Václav Flajšhans ve své knize *Česká přísloví* rozděluje přísloví na **metaforická** a **gnómická**.

Příslloví **metaforická** (neboli vlastní) představují „denní zkušenost určitých případů“ (Flajšhans, 2013a, XVI), vystupují jako „drobná anekdota“ či „zkrácená povídka“. Tyto zkušenosti denního života se člověku stále vracejí a stávají se tak obecným pravidlem, v nichž však není žádná moralizace. Tyto zkušenosti jsou pak základem a podkladem pro vznik přísloví (ibid.). Svou zkušenost může přísloví čerpat z přírodních dějů, z tradice a z historie. **Přírodní děje** představují u Flajšhans běžné denní činnosti lidí a zvířat. **Tradice** má základ v anekdotách *Gest Romanorum*, Markoltových vtipech, Ezopových bajkách či lidových pohádkách a pověstech, které ovšem opět hojně čerpají z *Gest Romanorum*, Perraultových povídek, Boccacciiových novel atp. Z **historických událostí** čerpá poměrně

málo přísloví, jelikož lid postupně ztrácí povědomí o těchto událostech, osobnostech a místech, pokud tyto události nejsou opředeny místní pověstí či národním mýtem (Flajšhans, 2013a, XVI a XVII).

Aby však z takovéto zkušenosti vzniklo přísloví, musí se přenést do oblasti **morálky** a etiky. Z pouhého pozorování dějů musí vzniknout vzor nebo pravidlo pro lidské chování, konkrétní případ se musí změnit v **abstraktní pravidlo**. Podle Flajšhanse právě tato **metafora**¹⁵ tvoří základ a charakteristický znak přísloví. Pokud navíc toto morální naučení dostane svou jasnou, pevnou a **neměnnou formu**, která se přejímá beze změny, lze hovořit o přísloví (Flajšhans, 2013a, XVII).

Vedle těchto metaforických přísloví vymezuje Flajšhans přísloví **gnómická** neboli mravní naučení. Jejich původ je potřeba hledat především v bibli, v sentencích antických a humanistických filozofů či obecně v literatuře. Jen menší část z nich představuje skutečně „lidovou“ moudrost. Tato gnómická přísloví tedy spíše zůstávají na přechodu k tzv. **sentencím** (průpovědím) (Flajšhans, 2013a, XVII–XVIII).

Flajšhans dále také vymezuje útvary, které se přísloví sice blíží, ale za přísloví je považovat nelze, ačkoliv mohou být často jeho základem (viz výše). Mezi takovéto útvary řadí **pořekadlo**, v němž je pozorování přírody stále jen ve stádiu nápadu a pouze tak nahrazuje „bezbarvý způsob mluvení ... dodávajíc tím řeči barvy a vůně“ (Flajšhans, 2013a, XVIII). Pořekadla jsou tedy v nejužším styku s příslovím, mohou se stát jeho zárodkem a podle Flajšhanse často jen formulace změni pořekadlo v přísloví a naopak.¹⁶ Jiná forma, která se může stát základem přísloví, je **srovnání** (ibid.).

Forma přísloví může být různá. Většinou mají **dvojčlennou formu**, která vede k symetrii vět. Touto svou dvojčleností se přísloví odlišují od pořekadel, která jsou obvykle jednočlenná. Tento paralelismus členů bývá navíc doplňován rytmem. Tím vlastně vzniká verš, jenž může být rozvinut i v dvojverší, které může být spojeno rýmem (Flajšhans, 2013a, XIX). Přísloví je pro Flajšhanse „svědectvím, potvrzením, autoritou“ (ibid., XVIII).

Jaroslav Zaorálek ve svých *Lidových rčeních* píše: „Pod souhrnným názvem ‚mudrosloví‘ nebo prostě ‚příslví‘ bývala a stále jsou vydávána jak přísloví, tak slovní

¹⁵ „Jazykovou **metaforou** se obvykle rozumí pojmenování věci nebo jevu utvořené na základě podobnosti s věcí nebo jevem jiným, např. koření *hřebíček* se tvarem a barvou trochu podobá malému hřebíku... (Vaňková et al., 2005, 94).

¹⁶ Také podle Mrhačové není ve všech situacích zcela jednoznačně určitelné, zda se jedná o přísloví či pořekadlo (Mrhačová, 2000, 4).

vazby, pro které si potřeba přesnějšího vyjadřování časem vytvořila názvy jiné (pořekadlo, rčení, úsloví, sousloví a pod.)“ (Zaorálek, 1996, V).

Zaorálek vymezuje **příslloví** oproti rčení tvrzením, že podstatou přísloví je poučení či pokárání. Rčení však mají jen zpestřit a oživit jazykový projev. Jejich účel je proto spíše stylistický. Dále pak uvádí, že je možno je časovat¹⁷ a užívají se jako běžná slova ve větě. Na rozdíl od toho přísloví tvoří vždy **celou větu**, která je používána vždy v dané, „neměnné podobě“ (Zaorálek, 1996, V).¹⁸

Bittnerová a Schindler v knize *Česká přísloví* vymezují přísloví pouze podle toho, že se jedná o ustálená spojení tvořící **celou větu**, kterou není nutné přizpůsobovat kontextu. Jsou tedy „smyslově soběstačná“ a jsou **nezávislá** na daném kontextu. Oproti tomu frazémy definují jako větně neukončené a vždy doplněné z kontextu (Bittnerová – Schindler, 2003, 276–277). O významech přísloví a situacích, v nichž je možné je použít, se Bittnerová a Schindler nezmiňují.

Eva Mrhačová v předmluvě ke slovníku *Názvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice* udává, že pro přísloví je typické **ponaučení** či nadčasový mravní soud. Představuje zobecnělou lidskou zkušenost a zůstává neměnné, jeho sloveso není v rámci tohoto útvaru časovatelné (na rozdíl od rčení a přirovnání, jejichž slovesa se kvůli zapojení do větného celku časují). Pro některá přísloví je charakteristická i „rýmovanost“ (Mrhačová, 2000, 4). Mrhačová tedy naopak explicitně nezmiňuje, že přísloví musí tvořit ucelenou větu.

František Čermák v souvislosti s definicí přísloví poukazuje také především na jeho **didaktickou funkci**, která aktuální situaci „kategorizuje poukazem na tradovanou zkušenost“ (ESČ, 2002, 357). I pro něj je tedy podstatná didaktičnost přísloví, která vychází ze zkušenosti, nezmiňuje však jeho neměnnou formu.

Také ve *Slovníku české frazeologie a idiomatiky 4* se Čermák zmiňuje především o tom, že přísloví představuje základní autoritu zkušenosti a **pravdy**, o níž se nepochybuje. Příslloví má podle něj nadosobní platnost (Čermák et al., 2009, 1262–1263).

Podle Zdeňky Hladké je přísloví **větným frazémem**, který podává mravní **ponaučení** poukazující na kolektivní zkušenost (PMČ, 2012, 72–73). Zde tedy opět není vyzdvížena neměnnost vyjádření v závislosti na kontextu.

¹⁷ Mnohá však jen v některých osobách nebo časech (Zaorálek, 1996, VII).

¹⁸ Podle Čermáka je rčení nejčastěji **kolokačním frazémem**, jindy **frazémem propozičním** (ESČ, 2002, 368).

2.2.1.1.2 Folkloristické definice

Bohuslav Beneš uvádí, že **příslloví** jsou „hodnotící výroky vyjadřované specifickou jazykovou formou obrazného komentáře“ (Beneš, 1990, 238). Podle Beneše se význam přísloví může proměňovat podle toho, jak se historicky proměňují souvislosti, v nichž bylo použito. V přísloví jsou „zobecněny zkušenosti řady pokolení a vyjadřují se jimi hodnocení („bláznova řeč nemá moudré odpovědi“), normy jednání („z malé jiskry velký oheň bývá“) a z nich vyplývající závěry („jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá“) (ibid.).

Příslloví se podle Beneše skládá nejčastěji ze **dvou členů**, které jsou vzájemně souřadné, např. „jaký pán – takový krám“. Často se tyto členy **rýmují** a jsou **rytmizované**. Druhý člen této dvojice je vůči podmětu v pozici neslovesného přísudku (Beneš, 1990, 238).

Jako zvláštní útvar vyčleňuje Beneš tzv. **gnómičká přísloví**, tedy „průpovědi s jednoznačným obecným významem hodnotícího výroku: *pýcha předchází pád* (Beneš, 1990, 238). Beneš tedy nezdůrazňuje, že přísloví musí mít větnou formu, být neměnné a na kontextu nezávislé.

Marta Šrámková definuje přísloví z hlediska folkloristiky jako **mravní naučení**, které je udržované **lidovou tradicí**. Jedná se obvykle o krátký, někdy rýmovaný útvar, který bývá vyjádřen přirovnáním nebo metaforou, z formálního hlediska jde o frázově uzavřenou jednotku (Šrámková, 2007, 824). Příslloví „na základě modelové situace stylizuje soud obsahující obecně platné zásady nebo zkušenosti kolektivu. Má proto nadosobní, poznávací, zobecňující obsah, který v normách chování působí jako mravní imperativ“ (ibid.). Podle Šrámkové se tímto přísloví odlišuje od pořekadel, rčení a úsloví, „v nichž převládá tvořivost fantazijní a čistě jazyková“ (ibid.). Užití přísloví není podle Šrámkové vázáno na specifické komunikační situace, ale objevuje se v každodenní mluvě jako odraz mravních a hodnotících postojů (ibid.).

2.2.1.1.3 Definice přísloví

Jak je z výše podaných definic patrné, není definice přísloví zcela jednotná a obecně přijímaná. Jednotliví autoři akcentují různé vlastnosti, jimiž jsou pro ně přísloví charakteristická. Přesto však lze na základě výše zmíněných definic vyvodit konkrétnější závěry. Pro potřeby této práce byly proto na základě výše citované literatury vybrány charakteristiky, které musí přísloví, jak je v této práci pojímáno, naplňovat.

Musí se jednat (1) o **větný** frazém, který je (2) **neměnný**, tj. není nutné ho gramaticky přizpůsobovat kontextu, protože je (3) na něm svou větnou **formou nezávislý**. Tyto větné frazémy dále (4) prostřednictvím **metafory** zprostředkovávají (5) **zobecnělou lidskou zkušenost** v podobě (6) **mravního ponaučení**.

3. Charakteristika materiálu

Tato kapitola představí způsob excerrování přísloví, který byl zvolen pro tuto práci. Dále bude vysvětlen způsob řazení somatismů v následující kapitole a struktura jejich subkapitol.

Při excerpci jsme především vycházeli z definice přísloví, která byla představena v oddíle 2.2.1.1.3. Přísloví je tedy **větný** frazém, který je **neměnný**, tj. není nutné ho gramaticky přizpůsobovat kontextu, protože je na něm svou větnou **formou nezávislý**. Tyto větné frazémy dále prostřednictvím **metafory** zprostředkovávají **zobecnělou lidskou zkušenost** v podobě **mravního ponaučení**.

Na základě této definice byla přísloví, která obsahují části těla, excerrována z obou dílů slovníku *Česká přísloví. Sbírka přísloví, průpovědí a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a v Slezsku*, jehož autorem je Václav Flajšhans. Pokud u některých větných frazémů nebylo zcela zřejmé, zda se jedná o přísloví, byl zvláštní důraz kladen na fakt, zda se skutečně jedná o **zobecnělou zkušenost**, která je **nezávislá na kontextu** a přináší **mravní ponaučení**. Pokud byly tyto podmínky splněny, bylo přísloví do korpusu zahrnuto.

Po úvaze byla nakonec excerrována i ta přísloví, která obsahují části **zvířecího těla** (např. koza, osel, vrána) a části těla **pohádkových bytostí** (např. čert). Ukázalo se totiž, že ačkoliv se primárně nejedná o části lidského těla, jejich obraz se s obrazem lidského těla vhodně doplňuje. Excerrována nebyla přísloví, která Flajšhans označuje za cizí a nesprávná a uvádí je pouze jako srovnávací materiál.

Somatismy v následující kapitole byly seřazeny podle **umístění na těle** stojícího zdravého člověka, a to ve směru shora dolů (např. nejprve vlasy, pak čelo), z centra na periférii (např. nejprve oči, pak uši), zvnějšku dovnitř (např. nejprve žíly, pak krev) a z celku na jeho část (např. nejprve ruka, pak prst). V abecedním pořádku jsem somatismy uvedeny v **Příloze 1**.

Každé pojednání o jednotlivém somatismu má vždy **dvě části**. V **první části** jsou na základě SSJČ a SSČ formulovány konotace spojené s jednotlivými somatismy. Tím je také představeno místo dané části těla v českém obrazu světa.

Ve **druhé části** je pojednáno o příslovích nalezených ve slovníku Václava Flajšhans *Česká přísloví*. Tato přísloví jsou následně včleňována do českého jazykového obrazu světa.

V práci nejsou zmíněna mnohá známá a často užívaná přísloví. Důvodem jejich neuvedení je fakt, že se ve slovníku *Česká přísloví* neobjevují. Jak v doslovu ke druhému vydání tohoto slovníku uvádí V. M. Mokienko, je důvodem jejich absence v tomto slovníku fakt, že Flajšhans v příslovích spatřoval „obraz společného evropského kulturního a jazykového prostoru“ (Flajšhans, 2013b, IV). Flajšhans se tedy odklonil od panslavistických tendencí v paremiologii, které v českém prostředí reprezentoval především František Ladislav Čelakovský se svou sbírkou *Mudrosloví národu slovanského ve příslovích* (ibid.). Právě z této dodnes citované knihy mnohá dosud známá přísloví pocházejí. Do české kultury však byla Čelakovským uvedena především z východoevropského kontextu (ibid., IV–V).

Myšlenku „evropskosti“ českých přísloví Flajšhans dokazuje bohatými západoevropskými paralelami z germánských, románských i jiných evropských jazyků. „Tato cizojazyčná rčení názorně demonstrují ‚evropskost‘ české národní kultury, propojení českých rčení a přísloví s folklorem mnohých evropských národů“ (Flajšhans, 2013b, III). Vedle vztahů mezi českou a evropskou paremiologií však Flajšhans analyzuje také „slovanské stopy“ v české paremiologii (ibid., IV).

4. Česká přísloví Václava Flajšhansse

Autorem dvoudílného slovníku *Česká přísloví. Sbíрка přísloví, průřovědí a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a v Slezsku*, jehož první díl vyšel poprvé roku 1911 a druhý díl v roce 1913,¹⁹ je Václav Flajšhans.

Václav Flajšhans (1866–1950) byl český jazykovědec, literární historik a editor staročeských památek. Flajšhansovo filologické dílo zahrnuje literární historii a kritiku, starou češtinu, českou onomastiku a ediční činnost. Aktivně se také zapojoval do bojů o Rukopisy. Řadu let se aktivně zabýval bádáním o životě a díle Jana Husa a Josefa Dobrovského (Kudělka, 1985, 714–715).

Z Flajšhansových edičních počinů je možno zmínit vydání Husovy *Postily* (1900), *Milionu Marca Pola* (1901), Hájkovy *Kroniky české* (1918–1929) či Máchova *Máje* (1905) (Kudělka, 1985, 715–716).

Z Flajšhansových prací z oboru staročeské filologie je potřeba zmínit kritickou chrestomatii *Nejstarší památky jazyka i písemnictví českého* (1903), rozbor slovníků doby lucemburské *Klaret a jeho družina* (1926) či jazykový rozbor některých nejstarších osadních jmen *Nejstarší Čechy* (1930) (Kudělka, 1985, 715–716).

V letech 1911–1913 vydal sbírku *Česká přísloví*, pro niž se stal inspirací objev nejstarší sbírky staročeských přísloví před Smilem Flaškou (Kudělka, 1985, 715). Slovník *Česká přísloví* je nejdůležitějším pramenem této práce.

4.1 Tělo jako celek a jeho části

Tato kapitola pojednává o lidském **těle jako celku** a o jeho **částech**, které tento celek tvoří, případně se v celém těle vyskytují. Jedná se o kůži, chlupy, maso, žíly, krev, kost/kosti. Mnoha těmito částem těla však nejsou ve zkoumaném materiálu přisuzovány žádné specifické vlastnosti a funkce, častěji než jako součást lidského těla se vyskytují jako součásti zvířecího těla.

4.1.1 Tělo

Podle *Slovníku spisovného jazyka českého* (1989) má výraz **tělo** pět významů:

¹⁹ V této práci je citováno druhé vydání tohoto slovníku, při němž oba díly vyšly roku 2013. Editory tohoto vydání byli Valerij M. Mokievko a Ludmila Stěpanova.

- 1) *lidský, živočišný, rostlinný organismus zvl. ve své vnější podobě a projevech*
- 2) *trup*
- 3) řidč. a poněk. zast. *těleso*
- 4) † zprav. ve spoj. t. církevní, národní ap. *celek, organizace*
- 5) *tělesné založení, pohlavní žádost apod.*

Podle SSJČ tak může tělo znamenat **organismus** vůbec, dále **část těla**, metaforicky nějaký **útvár** obecně, metonymicky **organizaci** a tělesný či **pudový život** vůbec.

Význam (1) vysvětluje SSJČ jako lidské tělo, především jako jedince samotného podle jeho **vzhledových** vlastností: „být při těle“ – *tělnatý, obtloustlý*, **charakterových** vlastností: „mít srdce v těle“ – *být dobrý, spravedlivý ap.* a vnějších **projevů**: „husí kůže mu běží po těle“ – *mrazí ho*. Tělo ve frazémeh znamená často nejvlastnější část člověka, která ho zastupuje jako celek: „jde to na tělo“ – *dotýká se to citelně*, „nepustit někoho k tělu“ – *být k někomu odměřený, rezervovaný* apod. Dále se tělo objevuje ve spojení s **duší**: „být s někým jedno tělo a jedna duše“ – *stejných zájmů, stejného smýšlení*, „být někomu oddán tělem i duší“ – *zcela, cele*, „sportovec tělem i duší“ – *horlivý* apod. Tělo a duše v těchto frazémeh vystupují v souladu a symbolizují celého člověka v jeho tělesném i duševním rozměru. V podobné souvislosti se tělo objevuje ve spojení s **duchem**, např. „prospívat na duchu i na těle“ a „v zdravém těle zdravý duch“. Dále se tělo objevuje ve frazémeh ve spojitosti s lidskou **prací** a velkou **námahou**, např. „pracovat do roztrhání těla“ – *co nejvíc, nejhrolivěji, s vypětím sil*, „dát někomu do těla“ – *přinutit ho k velké tělesné námaze, k velkému pracovnímu vypětí* či „dostat do těla“ – *muset se mnoho namáhat, intenzívně, mnoho pracovat*.

V náboženské oblasti pak SSJČ u významu (1) definuje výraz tělo jako *hmotnou podstatu lidské bytosti vedle podstaty nehmotné* (op. *duše*) a ze slovních spojení uvádí např. „boží tělo“ ve významu *hostie*.

Tělo tedy v těchto frazémeh znamená člověka jako takového, především pak jeho hmotnou podstatu. Tělo se spojuje se vzhledem člověka, jeho charakterem a vnějším chováním, hlavně námahou a prací. Společně s tělem se ve frazémeh může objevovat také duše a duch.

U významu (2) SSJČ uvádí např. frazém „je to šito na tělo“, které v přeneseném významu znamená *je to velice vhodné, přiměřené, sedí to*. Ze sportovní oblasti pochází

spojení „klamat tělem“ ve významu *pohyby těla uvádět soupeře v omyl o následující akci* a „hra na tělo“, tedy *ostrá, tvrdá*.

Význam (3) je dokládán poněkud zastaralými spojeními „těla lodí“ a „pohyby těl nebeských“. V odborné terminologii zde pak tělo představuje *hlavní, podstatnou část něčeho*, např. „tělo granátu, pumy, pistole“.

Význam (4) je doložen zastaralými spojeními „tělo církevní“ či „národní tělo“.

Význam (5) je doložen citátem z díla Jindřicha Šimona Baara „stál v úporném boji s tělem, světem a ďáblem“.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost (1978) vymezuje u výrazu **tělo** dva významy, které odpovídají významům (1) a (2) v SSJČ.

Tělo se vyskytuje pouze v přísloví „tělo mládo, srdce veselo“ (Flajšhans, 2013b, 646), v němž je dáváno do spojitosti se **srdcem**. Tím se také dává do souvislosti mládí a radost.

4.1.2 Kůže

Podle SSJČ (1989) má výraz **kůže** pět významů:

- 1) *pokrývka těla obratlovců*
- 2) *jirchářsky n. koželužsky zpracovaná zvířecí kůže*
- 3) *kožišina*
- 4) *ob. věc nějak se podobající kůži, nějak připomínající kůži (např. slupka u ovoce ap.)*
- 5) *ob. expr. člověk vychytralý, líný ap.*

Kůže tedy znamená jak **lidskou** či **zvířecí kůži**, tak také **materiál**, který se z těla zvířat získává. Metaforicky může dále představovat věc kůži **podobnou**, např. ve spojitosti s rostlinami. Metonymicky také označuje **člověka**, především v negativním hodnocení.

K významu (1) uvádí SSJČ frazémy „být kost a kůže“ – *velmi hubený*; „promoknout na kůži“ – *být úplně promočen* nebo „smát se pod kůži“ – *tajně*. Kůže (podobně jako tělo) představuje ve frazéměch část těla, která symbolizuje nejvlastnější část člověka. To je doloženo např. ve frazéměch „pocítit něco na své (vlastní) kůži“ ve významu *sám na sobě* nebo „dostat se někomu na kůži“ – *prohlédnout ho, dopadnout ho*. Dále kůže představuje **zdravotní stav** člověka nebo jeho **náladu**, jak ukazuje frazém „není ve své kůži“ s významem *není disponován, ve své míře, není mu dobře*. Pokud je však člověk „v něčí

kůži“, je *na něčím místě*. Když je člověk *velmi rozčilený*, může expresivně říct, že „mohl z kůže vyletět“. Frazém „stáhnout, sedřít někomu kůži z těla“ expresivně znamená *úplně vykořistit, ošdit*. V souvislosti s **povahou** člověka se kůže objevuje ve frazému „mít horší kůži“ ve významu *být otrlý, málo citlivý*. Kůže je pro člověka také velmi **cennou** částí těla, která může symbolizovat i lidský život, jak dokládají frazémy „nasazovat (zbůhdarma) vlastní kůži za něco“ ve významu *zdraví nebo život*, „bát se o svou kůži“ – *o život*, „jde mu o kůži“ – *o život, o existenci*.

Kůže se tedy objevuje ve frazémech především jako jedna z důležitých částí lidského těla, která může zastupovat člověka jako celek, případně znamená jeho život, dále bývá spojována s jeho zdravotním stavem, náladou a povahou.

Význam (2) je doložen příklady „boty z hovězí kůže“, „kabelka z hadí kůže“ a „kniha vázaná v kůži“.

U významu (3) jsou uvedeny příklady „límeč z liščí kůže“ a „kožich z ovčí kůže“.

Význam (4) je doložen spojeními „oloupat kůži z jablka“ a „ty okurky mají tvrdou kůži“.

U významu (5) jsou uvedena negativní hodnocení lidí a nadávky „je to kůže prolhaná“ nebo „i ty líná kůže!“, v nichž kůže také metonymicky znamená celého člověka.

V SSČ (1978) je také vymezeno pět významů výrazu kůže, které se shodují s těmi, které uvádí SSJČ.

V příslovích se vyskytuje hlavně **zvířecí kůže** a **materiál**, který se z ní získává, tedy vydělaná kůže nebo kožišina.

Zvířecí kůže nebo spíše kožišina se objevuje v příslovích „každý osel chovaj kůže své“ (Flajšhans, 2013a, 618), „nevylúdiš u vlka kůže“ (ibid., 620) a „sebe nesnadnějšímu zvířeti vlk nestrhává kůže“ (ibid., 621), kde představuje něco cenného, co si i sama zvířata chrání.

Příslloví „nenie zisk na medvedí kóži píti“ (ibid., 620)²⁰ říká, že se nemá pít na cizí účet. V přísloví „z jednoho vola (nejsú) dvě kóže“ (ibid., 622)²¹ se praví, že nelze dvakrát trestat za jednu věc.

²⁰ Srov. „na cizí kůži píti“ (Zaorálek, 1963, 198).

Příslloví „tak mnoho prodávají koží telecích jako kravích nebo volových“ (ibid., 622) ukazuje na určitou rovnost mezi zvířaty, co se kůže týče. V přísloví „kde nemůž kůže lvová projíti, slušie kóži liščí přičiniti“ (ibid., 618) je naopak tato rovnost popřena. Příslloví „ze zlé kůže nemůž býti dobrý kožich“ (ibid., 623) ukazuje, že z něčeho špatného nelze udělat dobrou věc, něco zkaženého nelze napravit.

Vyskytuje se tedy v těchto příslovích kůže oslí, lví, liščí, medvědí, vlčí, telecí, kravská, volská a obecně zvířecí. Nikdy zde kůže nevystupuje ve spojení s jinou částí těla (kromě souvislosti s kožišinou).

Dále se v příslovích objevuje kůže ve významu **materiálu**. Příslloví „řemen(ek) tak slušie krájeti, jakž můž kóže statčiti“ (Flajšhans, 2013a, 620) opět ukazuje na **vzácnost** kůže, s níž je potřeba šetřit. Naopak „z cizie kóže dobře jest široký řemen(ek) krájeti“ (ibid., 622) říká, že pokud jde o majetek někoho jiného, lidé se nezdráhají vzít si více, i pokud jde o vzácnou věc.

Je tedy patrné, že ve všech případech je kůže pojímána jako **vzácná věc**, kterou je potřeba chránit. Pokud se jedná o zvířecí kožišinu či vydělanou kůži, je těžké ji získat a ve většině případů je potřeba s ní šetřit. V dnes již neznámých příslovích se kůže objevuje také ve významu účtu a v souvislosti s trestáním. V žádném přísloví se však neobjevuje lidská kůže.

4.1.3 Chlupy

SSJČ (1989) u výrazu **chlup** vymezuje pouze jeden význam:

1) *vlasovitý útvar na pokožce*; expr. (obyč. hanl.) *vous n. vlas*.

Chlup je tedy pouze to, co vyrůstá na různých místech kůže.

Ve frazémeh, které u tohoto významu uvádí SSJČ, se chlup často objevuje ve významu velmi **malého množství**, resp. žádného množství. Jedná se např. o frazémy „mít peněz jako žába chlupů“ ve významu *žádné*, „vezmi chlup z dlaně“ ve významu *něco, co není*, „hádali se o kozí (řidč. psí, žabí) chlup“ – *o bezvýznamnou maličkost, malichernost*, „vidět, hledat, najít na někom, na něčem, v něčem chlup“ – *sebemenší vadu, chybu, nedostatek*, „není na něm ani chlup dobrý“ – *vůbec nic*, „ani chlup neschází“ – *naprosto nic*, „o chlup větší, lepší, menší“ – *o něco málo*, „unikl jen o chlup“ – *těsně, jen taktak* atp. Dalším hojněji zastoupeným významem je **přesnost**, např. „na chlup stejný“ – *zcela, naprosto*,

²¹ Srov. „nejsou na jednom volu dvě kůže“ (Zaorálek, 1963, 199).

„na chlup určit“ – *přesně* nebo „přišel na chlup přesně“. Dále se chlup objevuje kupř. ve frazémehch „brát něco i s chlupy“ – *bez výhrad, i s nevýhodami*, „pustit chlup“ – zhruběle *utratit, vydat peníze v něčí neprospěch, zaplatit za někoho útratu ap.*, „mít chlupy na jazyku“ – *být mlsný* a „je v tom chlup“ – *chyba, háček*.

SSJČ dále tento význam definuje také anatomicky jako *rohovitý útvar pokožky savců stavebně totožný s vlasem* a botanicky jako *vláknitý, štětinatý nebo šupinatý výrůstek z pokožkové buňky*.

Ve frazémehch je tedy **chlup** především vnímán jako něco **drobného**, co nemá žádnou hodnotu, a také jako něco, co díky tenkosti může znamenat velkou **přesnost**.

Také SSČ (1978) vymezuje u výrazu chlup pouze jeden význam, který je shodný s tím, který definuje SSJČ.

Chlup se vyskytuje pouze v jediném přísloví, a to opět jen jako chlup zvířecí. Přísloví „jest vlny na koze jako chlupóv na žábě“ (Flajšhans, 2013a, 395) hovoří o něčem, co není vůbec. Ani v tomto případě se tedy chlup neobjevuje jako část lidského těla.

4.1.4 Maso

SSJČ (1989) vymezuje u výrazu **maso** tři významy:

- 1) *měkká hmota živočišného těla, zprav. zahnědle červenavá (zvl. svalovina na kostech)*
- 2) *svalovina zvířat jako potrava*
- 3) *dužina ovoce, hub ap.*

Maso tedy znamená jak **část těla**, tak **potravinu**, která se z masa zvířat získává. Metaforicky pak lze hovořit o mase v souvislosti s **plody rostlin** a **houbami**.

U významu (1) uvádí SSJČ frazémy, které dávají maso do spojitosti s **kostmi** a **krví**. Tato spojení představují člověka jako celek: „být jen z masa a kostí“ a „být jen z masa a krve“ ve významu *obyčejný křehký člověk*. Expresivní spojení „hora masa“ znamená *tlustý člověk*. Také existuje frazém „obchod s lidským masem“, která znamená obchod *s lidmi (s otroky, s děvčaty)*. Ve frazému „být z jiného masa“ ve významu *jiné povahy* znamená maso povahu člověka. Dále se maso objevuje ve frazémehch ve spojitosti s ubližováním: „tnout někoho do živého masa“ – *ranit ho, ublížit mu; zasáhnout ho na nejcitlivějším místě, řezat do vlastního masa – škodit sobě samému*.

Maso tedy ve frazémech metonymicky zastupuje člověka, případně jeho povahu. V některých frazémech se také vyskytuje ve spojitosti s ubližováním a poškozováním.

Význam (2) je doložen spojeními „maso hovězí, vepřové, telecí“ atp. „Bílé maso“ znamená maso z *nedospělých zvířat* (např. *telecí, kůzlečí*), *někt. drůbeže a z ryb*. V přeneseném významu se objevuje také v názvu hry „hrát (na) maso“. Jedná se o *hru, při níž skloněný hráč hádá, kdo ho udeřil do zadní části těla*.

Význam (3) je doložen spojeními „šřavnaté maso hrušky, melounu“ a „čisté maso čerstvého hříbku“.

SSČ (1978) vymezuje ve shodě se SSJČ u výrazu **maso** také tři významy.

V příslovích se **maso** vyskytuje pouze jako maso zvířat určené ke konzumaci. V příslovích „kury, maso, hovězina – to náleží na měštěná“ (Flajšhans, 2013a, 873) a „nachvátaj masa, ať zelé zjies“ (ibid.) je maso vnímáno jako **drahá potravina**, kterou si mohou dovolit jen bohatší lidé a jíž je potřeba šetřit.

Naopak v přísloví „laciné maso rádi psi jedie“ (Flajšhans, 2013a, 873) je levné maso přisuzováno za potravu psu, kterému v minulosti nebyla přiznávána žádná hodnota.

Přísloví „řiedko dobré maso dvakrát vařené (a prietel dvakrát mířený)“ (Flajšhans, 2013a, 874) je dvakrát vařenému masu přisuzována nevalná chuť, stejně jako už není dobrým přítelem ten, s nímž bylo potřeba se usmiřovat.

Maso se tak v příslovích objevuje jako drahá potravina, kterou si nemůže dovolit každý a kterou je třeba šetřit. Naopak levnému masu není přisuzována valná hodnota. Ve spojení s masem se neobjevují žádné jiné části těla. V příslovích se maso nevyskytuje jako část lidského těla, ale pouze jako potravina získaná z těla zvířecího.

4.1.5 Žíly

Podle SSJČ (1989) má výraz **žíla** šest významů:

- 1) *trubice vedoucí krev v živočišném těle (vůbec); trubice v živočišném těle, kterou proudí krev směrem k srdci; véna (anat.)*
- 2) *nař. šlacha*
- 3) *co tvarem žílu připomíná*
- 4) *mysl., zeměd. zast. samčí pohlavní úd zvěře spárkaté a někt. hospodářských zvířat*
- 5) *poněk. zast. karabáč z býčích žil; býkovec; nař. pomlázka z vrbových prutů*

6) hovor. expr. *nadání, vloh, sklon*.

Žíla tedy označuje několik částí těla. Centrálním významem je **trubice**, již proudí krev. Metaforicky pak může označovat také **šlachy** či **pohlavní úd** a také to, co je žíle **podobné**. Metaforicky se pak také může jednat např. o **karabáč** či **pomlázku**. Metonymicky potom o **nadání**.

SSJČ u významu (1) uvádí frazémy, které často spojují žíly s **krví**: „krev mu vře, kypí v žilách“ ve významu *je pobouřen, rozhněván*, „v žilách mu tuhne, stydne, mrzne, krev“ – *jímá ho hrůza, děsí se*. Vedle krve však ve frazémeh mohou v souvislosti se žilami figurovat také **jiné látky**: „mít rtuť v žilách“ – *být živý, čilý, neposedný*, „mít oheň v žilách“ – *být živý, energický nebo vášnivý* a „mít v žilách syrovátku“ – *být zbabělý; být pomalý*. Dále se mohou v žilách nacházet věci, které jsou člověku **vlastní**: „přešlo mu to do žil“ – *stalo se to jeho zvykem, přirozeností* a „mít něco v žilách“ – *vrozeno, pevně vštípeno*. Žíla se objevuje i ve frazému v souvislosti s **náladou** člověka: „hrálo mu to v žilách“ – *projevoval vzrušení*. Dále může žíla znamenat také **charakterové vlastnosti** člověka: „není v něm dobré, kalé žíly“ – *nic dobrého*. Žíly se také objevují v expresivním frazému „dej pozor, aby se ti nezkrátily žíly“, který znamená: *abys nezlenošil*. Medicínsky zastarale znamená „zlatá žíla“ *hemoroidy*.

Žíla tedy ve frazémeh představuje cévy, v nichž může proudit krev i jiné látky. Dále se v žilách může nacházet něco, co je člověku vlastní. V souvislosti s žilami se také objevují frazémy hovořící o náladě a charakteru člověka. Zkrácení žil představuje lidskou lenost.

U významu (2) uvádí SSJČ větu z díla Aloise Jiráska „koni žíla přeskočila, že kulhá“.

U významu (3) se objevují frazémy, v nichž žíla představuje správnou, nebo špatnou věc: „uhodit, přijít na pravou žílu“ – *přijít na to pravé* a „uhodit na nepravou žílu“ – *zmýlit se*. V geologii znamená žíla *výplň pukliny v zemské kůře složená z horniny, nerostu nebo směsi nerostů*. V souvislosti s elektřinou má význam *jednotlivý izolovaný vodič u kabelů s několika vodiči*.

Význam (4) není doložen žádnými příklady ani frazémy.

U významu (5) je uvedeno např. spojení „biřic s žílou“ a věta z díla Viléma Mrštíka „žíla z červených a žlutých prutů“.

Význam (6) je doložen např. spojeními „básnická žíla“ a „humoristický žíla“.

SSČ (1978) vymezuje u výrazu žíla dva významy, které odpovídají významům (1) a (3), jak je definuje SSJČ.

Žíla se objevuje v jediném přísloví „dvě žíly ... do jedné prdele“ (Flajšhans, 2013b, 892).²² V tomto přísloví se žíla vyskytuje ve spojitosti s **prdelí**. Protože je však toto přísloví již dnes nesrozumitelné, nelze bohužel vysvětlit význam výrazu žíla, který obsahuje.

4.1.6 Krev

SSJČ (1989) vymezuje u výrazu **krev** tři významy:

- 1) *tekutina, většinou rudě zbarvená, rozvádějící v těle živočichů živné látky a kyslík a odvádějící zplodiny přeměny látkové*
- 2) *povaha, temperament, letora*
- 3) *krevní příbuzenství, příbuzenstvo; rod.*

Vedle **tělesné tekutiny** tak krev metonymicky znamená také lidskou **náuru** a (pokrevně) příbuznou **rodinu**.

U významu (1) uvádí SSJČ spojení „člověk z masa a krve“ ve významu *tělesně zdatný, zdravý* a „postava (románu) z masa a krve“ – *životná*. Krev je v těchto frazémeh spojována s **masem**. Společně pak představují **život** a **zdraví** člověka. Zdraví se objevuje také ve významu frazému „děvče krev a mléko“ – *zdravé, svěží pleť, svěžího vzhledu*. Zde je tedy krev spojována s **mlékem**. Krev může také metonymicky zastupovat celého člověka: „přiliv nové krve do měst, do továren“ – *nových pracovníků*. Dále se krev vyskytuje ve frazémeh ve spojitosti se **smrtí** a **bojem**: „prolévat, dávat, cedit krev za vlast“ ve významu *umírat, nasazovat život* a „porobit krví a železem“ – *válkou, bojem*. Krev je spojována se mrtí také ve frazému „na jeho rukou lpí krev nevinných“, který znamená *je vinen jejich smrtí*. Tento frazém tedy dále spojuje krev s **vinou**. Ve spojitosti s boji a hádkami se krev dále objevuje ve frazémeh: „hádat se, přít se, smlouvat do krve“ – *neústupně, urputně, zarputile*, „servat se do krve; do krve se urazit“ – *velmi těžce*, „to dělá, působí zlou krev“ – *nepokoj, sváry, rozbroje* a „způsobit si mnoho zlé krve“ – *nepřátelství, zloby*. V několika frazémeh krev vystupuje v souvislosti se strachem a zděšením: „potit se krví“ – *mít velký strach, úzkost* a „krev mi ztuhla v žilách, nebyl by se na mně krve dořezal“ – *zděsil jsem se*. Krev může metonymicky zastupovat také **charakter** člověka: „nemá kapku poctivé krve“ – *je darebák*. Frazémy „do krve zardělý“ a „stydět se do krve“ znamenají *hluboce*. Frazém „to mi pije krev“

²² Srov. „dvě žíly jednoduše vcházejí do jedné prdele“ (Flajšhans, 2013b, 258).

znamená *velmi mě to trápí, rozčiluje, zlobí*. Krev v těchto frazémách tedy představuje velkou míru pocitů člověka. Dále se krev objevuje v přísloví „z cizího krev neteče“, které znamená: *s cizím majetkem se zachází méně šetrně; cizí škoda nemrzí, nebolí*.

V přeneseném významu se krev objevuje ve spojeních „krev hroznů“ – *víno*, „černá krev země“ – *nafta* nebo „západ hoří krví“ – *na západě jsou červánky*. „Býčí krev“ je *druh přírodního červeného vína* a „dračí krev“ je *červená pryskyřice různých tropických rostlin*.

V náboženském významu se krev objevuje ve spojení „tělo a krev Páně“, které znamená (v *křesťanské liturgii*) *tzv. proměněný chléb a víno (při mši), svátost oltářní*. V lidových názvech rostlin se objevuje „Pána Ježíše krev“ a „boží krev“ jako označení pro *kohoutek luční*.

Krev se tedy ve frazémách objevuje především ve spojitosti se životem a zdravím, kde se vyskytuje společně s masem a mlékem, a s bojem a smrtí. Může označovat také vinu člověka za smrt někoho jiného. Dále může znamenat charakter člověka nebo určovat intenzitu tělesného stavu. V přeneseném významu může označovat také víno či naftu. Krev je také důležitým pojmem v křesťanské liturgii.

Význam (2) je doložen např. spojením „člověk jižní krve“ – *z jihu*, kde krev znamená **původ** člověka. Dále jsou uvedeny frazémy „zdědit lehkou krev“ – *lehkomyšlnou povahu*, „má to už v krvi“ – *je mu to vrozeno*, „přešlo mu to do krve“ – *stalo se to jeho zvykem, přirozeností* či „mít v sobě divadelní, básnickou krev“ – *nadání*. V těchto spojeních znamená tedy krev **vlastnosti** nebo **schopnosti** člověka.

U významu (3) jsou uvedeny frazémy, v nichž krev znamená **původ** člověka: „pojí je společná krev“, „poslouchat hlasu krve“ a „žena cizí krve“ – *cizího původu*. Dále se pomocí krve označuje **vlastní dítě**: „zapřít vlastní krev“ – *vlastní dítě* a „krev mé krve“ – *mé dítě*. Frazém „krev se nezapře“ znamená: *rodové vlastnosti se poznají*. Ve frazému „být s někým jedna krev“ znamená krev příbuzenství. Frazém „krev není voda“ má dva významy. Prvním je: *příbuzenský vztah se projeví*, druhým: *člověk vzplane, vzbouří se, rozhorlí se, rozčílí se*. V prvním významu tedy krev znamená opět *příbuzenství*, ve druhém *vášeň* spíše ve významu (1). Dále se ve frazémách objevuje krev jiné barvy: „lidé s modrou krví, modré krve, modrá krev“ znamená *šlechta* a „mít trochu modré krve v žilách“ má význam *šlechtictví*. Žertovný frazém „lidé zelené krve“ označuje *myšlivce*.²³

²³ O krvi více pojednává Irena Vaňková ve studii *Krev v českém obrazu světa* (materiál poskytnutý na semináři).

SSČ (1978) vymezuje ve shodě se SSJČ u výrazu **krev** také tři významy.

Krev se objevuje v přísloví „krev krve dotýče (docházie)“ (Flajšhans, 2013a, 654), kde se vyskytuje dvakrát. Krev se zde objevuje ve významu **rodiny**, rodinného styku.

V přísloví „lépe jest krvi svůj v čas bláznostvie přetrpěti, nežli s ním boj podjieti“ (Flajšhans, 2013a, 655) se krev objevuje ve významu **temperament, povaha**. Prísloví říká, že tento temperament je lépe přetrpět, než s ním svádět boj.

Prísloví „krev a krúpy – i to nemastné“ (Flajšhans, 2013a, 654)²⁴ znamená *býti nechutný, budižkničemu, hlupák*.²⁵ Krev je zde označena za nemastnou. Ze spojení s kroupami je patrné, že se jedná pravděpodobně o krev zvířecí, která slouží jako surovina k přípravě pokrmů.

Krev se tedy v příslovích neobjevuje ve významu lidské tělesné tekutiny. Zastoupen je naopak význam temperamentu a příbuzenství. V jednom případě se jedná pravděpodobně o krev zvířecí.

4.1.7 Kost / kosti

Kost má podle SSJČ (1989) tři významy:

- 1) *pevná tkáň sloužící jako nosná část těla obratlovců n. ochranný kryt důležitých ústrojí*
- 2) *kosti mn. expr. tělo, tělesná podstata člověka*
- 3) *všech svatých kosti (Ner.), svaté kosti (Svět.) zast. ob. pečivo v podobě dvou zkřížených kostí.*

Kost tedy může být **částí těla**, metonymicky potom mohou kosti znamenat **lidské tělo** vůbec. Metaforou je motivováno pojmenování **druhu pečiva**.

Význam (1) je doložen frazémem „být jen člověk z masa a kostí“ s významem *pouhý člověk s lidskými chybami*. Frazém „postava románu z masa a kostí“ znamená *životná*. V těchto frazémech se tedy kost spojuje s **masem** a znamená živého člověka. Kost se také může spojovat s označením **hubenosti**: „být vychrtlý na kost“ a „být kost a kůže“, tedy *velmi hubený, takže se zřetelně rýsují kosti*. Kosti se tedy mohou spojovat také s **kůží**. Kost v několika frazémech znamená část těla, která je v těle **hluboko**: „být promrzlý na kost“ –

²⁴ Srov. „býti krev a kroupy, i to nemastné“ (Zaorálek, 1963, 187).

²⁵ Zaorálek, 1963, 187.

důkladně a „mráz proniká až do kostí“ nebo „hvizd projel až do kostí“ – *zazněl intenzívně, ostře, pronikavě*. V souvislosti s jejich hlubokým uložením také souvisí frazém „stisknout, až kosti praskají“, který znamená *silně*. Kost může představovat také **tvrdost**: „umrzlo na kost“ – *silně, do tvrda*. Ve frazému „mít v břiše kosti“, který znamená *nerad se ohýbat, být pohodlný, líný*, se kosti objevují v části těla, v níž ve skutečnosti nejsou. Dále může kost představovat **charakter člověka**, jeho založení. Frazémy „od kosti dobrý člověk“ a „dobrák od kosti“ znamenají *bytostně, celou svou podstatou*, „být kantor (voják ap.) od kosti“ má význam *svým přirozeným založením*, „je altruista do morku kostí“ znamená *naveskrz, úplně*.

Kosti se tedy ve frazémech objevují společně s masem a kůží. Mohou představovat lidskou bytost v její životnosti, objevují se však také v označení hubeného člověka. V lidském těle jsou uloženy hluboko a jsou tvrdé. Pro označení lenosti se mohou objevovat také v břiše. V některých frazémech označují charakter člověka.

U významu (2) jsou uvedena spojení „mít, natáhnout, protáhnout své staré kosti“, kde kosti metonymicky zastupují **celého člověka**. Frazém „mít už staré kosti“ znamená *být stár*, „mít zdravé kosti“ má význam *být zdrav a čilý*. Zde se tedy kosti objevují v souvislosti se **zdravím a věkem člověka**. Další frazémy dávají kosti do spojení s odpočinkem a smrtí: „hledám, kde bych kosti složil“ – *usedl nebo uložil se k odpočinku*, „složit kosti v rodné zemi“ – *zemřít a být pochován*.

Význam (3) je doložen pouze výše zmíněnými doklady z krásné literatury „všech svatých kostí“ (Neruda) a „svaté kosti“ (Světlá).

V SSČ (1978) se kost objevuje pouze v jednom významu, který odpovídá významu (1), jak jej definuje SSJČ. V exemplifikacích se však objevují i příklady, které SSJČ řadí pod význam (2).

Kosti se v příslovích vyskytují také především jako kosti zvířecí, vždy ve spojení se **psem**. Pouze v jednom případě se jedná o lidské kosti, a to ve spojení s jazykem.

Kosti se objevují v přísloví „jazyk bez kostí (nemaje kostí) lámá kosti“ (Flajšhans, 2013a, 436), které znamená varování před pomlouvačným jazykem. Kosti se zde objevují ve spojení s **jazykem**, který ačkoliv sám kosti nemá, může někomu obrazně kosti zlomit.

Další přísloví obsahují kost vždy ve spojení se psem, takže se jedná o kosti zvířecí. Příslloví „když pes kost hloze, druzí naň vrčie“ (Flajšhans, 2013a, 590), „pes hryze kost, jinému nedá“ (ibid., 591) a „psi sě o kost hryzú: vezmi kost a přestanú“ (ibid.) představují

kost jako předmět sporu mezi psy. Je tedy v tomto případě kost pro psy něčím cenným. V přísloví „nemohli pes kosti hrýzti, bude ji lízati“ (ibid.) se ukazuje, že pokud se pes nemůže kosti zmocnit zcela, snaží se jí získat alespoň částečně. Prísloví „svój svému a psu kost“ (ibid.) pak poukazuje na přímou spojitost kosti a psa.

Kost se tedy v příslovích objevuje především jako část zvířecího těla, která je spojována s potravou psa, pro nějž má velkou cenu. Jako část lidského těla se vyskytuje pouze ve spojení s jazykem, jako jeho neexistující součást.

4.2 Hlava a její části

Tato kapitola se bude věnovat **hlavě** a jejím **částem**. Jedná se o vlas/vlasy, čelo, oko/oči, uši, nos, ústa, zub/zuby, jazyk a bradu. Hlava se jako velmi významná část lidského těla objevuje v mnoha příslovích. Je dáována do spojitosti především s **rozumem**, **smyslovými orgány** a **smysly** samotnými a s **řečí**, tedy oblastmi, které jsou v lidském životě velmi podstatnými.

4.2.1 Hlava / hlavy

Podle SsJČ (1989) má výraz **hlava** čtrnáct významů:

- 1) *horní, popř. přední, řídč. též centrální část těla živočichů (u lidí a opic kulovitého tvaru), v níž jsou uložena nervová centra a počátek zažívací roury, popř. důležitá čidla (oči aj.)*
- 2) *(v širším smyslu) základna myšlení, uvažování, chápání, cítění; mysl*
- 3) *(v užším smyslu) rozum, rozvaha, soudnost*
- 4) *vůle, umíněnost*
- 5) *středisko paměti; paměť*
- 6) *jednotlivý člověk; jednotlivec, osoba*
- 7) *kdo je v čele něčeho, něco řídí, je někde hlavní osobou; představený, přednosta, vůdce, náčelník, šéf*
- 8) *sídlo života, život*
- 9) *věc tvarem (popř. polohou) připomínající hlavu, podobná hlavě*

10) *nejhořejší, nejvyšší část něčeho, vrchol, vrcholek, vršek*

11) kniž. *horní část písemností n. tiskovin, záhlaví, nadpis*

12) kniž. a odb. *část, oddíl knihy, písemnosti; kapitola*

13) (též mn. hlavy) *část něčeho, kam se obvykle klade hlava (zvl. postele, hrobu ap.)*

14) † *vražda, zabití.*

Jak je podle SSJČ patrné, hlava vedle **části těla** metonymicky znamená také různé **schopnosti** a **smysly** člověka, jeho **vlastnosti**, metonymií pak také **jednotlivce** samotného a jeho **život**. Kdo je **vedoucím** nějaké skupiny či instituce, může být metonymií označen za její hlavu. Z polohy je akcentováno umístění **nahoře**, příp. vepředu. Podle polohy nahoře se tak jako hlava metaforicky označují různé věci takto umístěné. Ze vzhledu je podstatný **kulovitý** tvar, díky němuž se mnohé kulovité předměty metaforicky označují také jako hlavy. Metonymicky lze za hlavu označit rovněž to, co s lidskou hlavou nějak věcně souvisí, např. **hlava postele**. Označení **vraždy** jako hlava je dnes již archaické a nesrozumitelné.

Význam (1) je doložen frazémy, v nichž hlava vystupuje jako **horní** část těla, podle níž se určuje i výška člověka: „je o půl hlavy větší“ a „vyrůst o hlavu“. Frazém „mít práce nad hlavu“ znamená *velmi mnoho*, „vysmál se jí navrch hlavy“ má význam *hodně*, „mít Prahy nad hlavu“ – *být Prahy syt* nebo „přerůst někomu přes hlavu“ – *předčít ho, dělat si, co se zlíbí*. Někdy frazémy říkají, aby byla hlavě tato správná horní poloha navrácena: „hlavu vzhůru“ – *s odvahou!*, *vzchop se!*, „začít zvedat hlavu“ – *být smělejší, drzejší*. Pokud naopak hlava své horní postavení ztrácí, jde o chybu: „věšet hlavu“ – *pozbyvat odvahy, být smutný*. Pokud se hlava objevuje úplně dole, je smysl věci špatný: „všecko jde hlavou dolů“ – *převráceně, obráceně*, „stavět pravdu na hlavu“ – *překrucovat v opak*. Chybou také je, pokud se za hlavu chytáme: „chytat se za hlavu“ – *projevovat zoufalství*. Ve frazémeh „skočit do toho po hlavě“ – *jednat ráz na ráz, bez rozmyšlení, neuváženě*, „jít hlavou proti zdi“ – *snažit se o nemožné* a „hlavou zed' neprorazíš“ – *nedokážeš nemožné* se objevuje hlava jako **přední** část těla.

Dále se hlava objevuje ve frazémeh jako sídlo **rozumu**, příp. **starostí**: „dát hlavy dohromady“ – *poradit se*, „mít hlavu jako škopek, jako věrtel“ – *velkou, těžkou*, přeneseně *mít mnoho starostí*, „na jeho hlavě vše leží“ – *vše má na starosti*. Význam starostí se také objevuje ve frazémeh, v nichž je v hlavě přítomen hmyz, případně je hlava „lámána“: „mít mouchy v hlavě“ – *dělat si starosti*, „nasadit mu štíra, červa, posadit brouka do hlavy“ – *dát*

podnět k nepříjemnému přemýšlení, k starostem, „lámat si (nad) něčím hlavu“ – *usilovně o něčem přemýšlet: dělat si starosti; trápit se něčím*, „co tam, to tam, s tím si hlavu nelam“ – *tím se netrap*. Dále se mohou v hlavě vyskytovat nepatřičné věci, pokud **není v pořádku**: „přeskočilo mu v hlavě (kolečko)“ – *pomátl se*, „mít v hlavě řezanku, drtiny“ – *být hloupý*. Chybou také je, pokud máme na hlavě něco, co na ní nepatří: „mít máslo na hlavě“ – *dopustit se něčeho, co není čestné a zač hrozí trest*. Hlava také nemusí vždy pevně stát na svém místě: „nadělat řečí, až jde hlava kolem“ – *velmi mnoho* nebo „hlava mu šla štěstím kolem“ – *cítil se velmi šťasten*. Dále např. „nevím, kde mi hlava stojí“ – *co mám dělat dřív*, „hlava mi jde kolem“ či „točí se mi hlava“ – *cítím nevolnost, jdou na mne mdloby*, „jde mi z těch řečí hlava kolem“ – *jsem z nich zmaten, rozčilen, mám jich dost*.

Důležitý kontext, v němž se hlava objevuje, je **smrt** v různých podobách: „proto ti hlava s krku nepadne“ – *neumřeš, nic zlého se ti nestane*, „strčit hlavu do rakve, sklonit hlavu do hrobu“ – *zemřít*, „už ho hlava nebolí“ – *je mrtev*, „nezbývá mi než kulka do hlavy“ – *sebevražda*, „dát někoho zkrátit o hlavu“ – *popravit*, „dát pro (za) někoho hlavu na špalek“ – *obětovat se (ručit) za něho*. Hlavu, která je vnímána jako vzácná část lidského těla, lze tímto způsobem také riskovat: „strkat hlavu do pastí“ – *vydávat se v nebezpečí, netužit léčku*.

Dále se hlava vyskytuje ve spojitosti s **opilostí**: nářeční „mít hlavu pod víchem“ – *být opilý*, stejně tak „víno mu stouplo do hlavy“.

Někdy hlava metonymicky zastupuje celého člověka: „nepřítel byl poražen na hlavu“ – *úplně*. V tomto případě se také objevuje spojení hlavy s **patou**: „být vyšňořen od hlavy až k patě“ – *celkově, celý*. Pata se dále vyskytuje ve frazémeh, v nichž hlava a pata (v tomto pořadí) znamenají správný smysl, pořádek: „dopis má hlavu i patu“ – *je dobře napsán, sklouben*, „divadelní kus nemá hlavy ani paty“ – *je nesmyslný, zmatený*.

Hlava se objevuje také ve spojení s **pýchou**: „nosit hlavu jako páv“ – *vysoko, pyšně vztyčenou*, „funkce mu stoupla do hlavy“ – *učinila ho přespříliš sebevědomým, neskromným nebo pyšným*.

Frazémy dávají hlavu také do souvislosti s **bydlením**: „nemít kde hlavu složit“ a „(ne)mít střechu nad hlavou“, které znamenají nemít kde *bydlet, přespat*.

Hlava může metonymicky znamenat také **vlasý**: „nosit v hlavě hřeben“ – *v účesu*, „dát si dělat hlavu“ – *účes*, „mít hlavu přistřiženou do rendlíčku“, „mít hlavu jako mléko (stříbro, padlý sníh)“ – *šedivé, bílé vlasy*. V jiných frazémeh zase hlava vystupuje společně s vlasy: „dělat rámus, až vlasy na hlavě vstávají“ – *hrozný*.

Jindy se hlava vyskytuje ve spojení s **očima**: „opatrovat něco jako oko v hlavě“ – *velmi pečlivě* a „být někomu okem v hlavě“ – *velmi drahým, mít pro něho velkou cenu*.

Ve frazémeh se také objevuje spojení **hlava nehlava**: „bít někoho hlava nehlava“ – *všude, i po hlavě; bez rozmyslu* a „utíkat hlava nehlava“ – *velmi rychle*. Ve spojení s **rychlostí** se hlava objevuje dále ve frazémeh: „utíkal, jen se mu hlava třepala“, „jako by mu hlava hořela“ a „jako by mu hlavu zapálil“, které také všechny znamenají *velmi rychle*.

V několika frazémeh se objevuje také **psí hlava**: „nasadili (vrazili) by si vzájemně psí hlavu na krk“ – *udělali by si co možná nejhoršího, tvrdí o sobě to nejhorší* a „strčit na někoho psí hlavu“ – *všecko na něho svést*.

Jak je patrné, vyskytuje se **hlava** ve velkém množství frazémů. Je akcentováno její horní umístění na lidském těle. Pokud toto umístění není jakýmkoliv způsobem stabilní, případně se hlava dokonce vyskytuje dole, jde vždy o nějaký problém. Někdy je u hlavy akcentováno její přední postavení, především v předklonu. Dále se s hlavou spojuje rozum a starosti. Pokud je hlava nějakým způsobem v nepořádku nebo jsou starosti zbytečně velké, objevují se v hlavě nepatřičné věci. Hlava, jako podstatná část lidského těla, se často objevuje také ve spojení se smrtí. Dalšími kontexty, v nichž se hlava vyskytuje, je bydlení a také opilost či pýcha. Hlava se může spojovat s patou. Znamená pak buď celého člověka, nebo správný smysl nějaké věci. Metonymicky může hlava označovat také vlasy. Důležitým a vzácným orgánem, který uchovává, jsou oči. Pozoruhodná spojení, která jsou ve frazémeh doložena, jsou psí hlava a hlava nehlava.²⁶

Význam (2) je doložen frazémy, v nichž se v hlavě něco nějakým způsobem vyskytuje: „mít v hlavě společnost“ – *stále myslet na společnost*, „leží mu v hlavě peníze“, „mít v hlavě jiného“ – *milovat*. Tato věc se může v hlavě také nepříjemně pohybovat „vrtá mi to v hlavě“ – *musím o tom přemýšlet*, případně se do ní nemůže dostat: „dětem to nešlo do hlavy“ – *nemohl to pochopit*.

Význam (3) je doložen frazémy, které dávají hlavu do souvislosti s náladou či jednáním: „ztratit hlavu“ – *být skleslý; pozbyt rozvahy, jednat nerozvázně*. Dále se objevují frazémy, které hovoří o rozumu: „napravit někomu hlavu“ – *přivést někoho k rozumu* a o intelektuálních schopnostech člověka: „člověk s otevřenou hlavou“ – *bystrý*, „být padlý na hlavu“ – *hloupý*, „mít dobrou hlavu“ – *být chytrý, bystrý*.

²⁶ Více o hlavě ve studii Vaňková, I. – Vitkovskaya, V. (2014): Hlava: profily, subprofily, konceptuální schémata. (Český somatismus v částečném porovnání s ruštinou). *Didaktické studie*, 2014, č. 6, s. 79–88.

U významu (4) se objevují sousloví, která hodnotí, jaká hlava je: „mít tvrdou hlavu“, „mít svou hlavu“, „máš ty hlavu!“, „žena ocelové hlavy“, „česká hlava i zeď prorazí“ atp.

U významu (5) jsou uvedeny frazémy, které konstatují, co v hlavě je, nebo není: „to mu nejde z hlavy“ – *nemůže na to zapomenout*, „co není v hlavě, musí být v nohou (nebo v nohách)“ – *zapomnětlivý se mnoho naběhá*.

Význam (6) je doložen spojeními, v nichž hlava označuje jednotlivce: „roční spotřeba na hlavu“, „myslit při psaní díla na mladé hlavy“, „daň z hlavy“ atp. K významu jednotlivce se vyskytují frazémy: „byla tam hlava na hlavě“ – *mnoho lidí*, „kolik hlav, tolik smyslů“ – *každý má jiný názor*. Další ustálená spojení spojují hlavu s charakterem nebo intelektovými schopnostmi člověka: „ten student je horká hlava“ – *unáhlený, bouřlivák*, „otevřená, dobrá hlava“ – *nadaný, bystrý, chytrý člověk*, „prázdná, telecí, skopová hlava“ – *hlupák*.

Význam (7) je doložen spojeními „hlava státu, rodiny, úřadu“, „hlava fotbalového útoku“, „hlava spiknutí“. Přeneseně pak znamená hlava *hlavní město*, např. „Praha, hlava království“.

U významu (8) jsou uvedena spojení, v nichž hlava metonymicky znamená život: „přijít o hlavu“, „ztratit hlavu“, „na jeho hlavu je vypsána cena“, „ručit za něco hlavou“, „nechat v dole hlavu“, „položít hlavu za svobodu“ – *obětovat život*.

Výraz (9) je doložen spojeními, jež metaforicky označují věci, které jsou hlavě podobné: „hlavy hub“ – *kloboučky*, „hlavy salátu, zelí“ – *hlávky*, „náměstí dlážděné kočičími hlavami“ – *kulatými kameny*. Objevuje se také frazém „trefit hlavu hřebíku (uhodit hřebík na hlavičku)“, který znamená *uhodnout, vystihnout něco, najít správné řešení, učinit právě vhodný zásah*. Dále se vyskytuje mnoho spojení, v nichž hlava metaforicky označuje něco v odborné terminologii: „hlava svalu“ – *počáteční masitá část vřetenovitého svalu*, „hlava šroubu, nýtu, hřebu, čepu, svorníku“ – *zesílená část na konci dřívku s opěrnou plochou k dosednutí na spojovanou součást a s vhodnou tvarovou úpravou pro uchopení, přidržení, utahování, zarážení aj.*, „upínací hlava“ – *nářadí k upínání obráběcích nástrojů nebo i obráběných předmětů* atp.

Význam (10) je vysvětlen spojeními „hlava věže, stromu, květiny, hory“. Dále je doloženo spojení, v němž hlava znamená *líc mince*: „házeli jsme (při losování) korunu, mně padla hlava, jemu orel“. Hlava ve významu horní části se hojně vyskytuje opět v odborné terminologii, např. „hlava piloty“ – *horní část piloty, na kterou dopadá beran*

při zarážení, „hlava komína“ – „ukončení dřívku komína“, „hlava kotle“ – nástavek vyčnívající ze zadívky, opatřený vodoznakem a manometrem, zhlaví atd.

Význam (11) je doložen spojeními „hlava listiny, novin, časopisu“.

U významu (12) jsou uvedena spojení „ustanovení šesté hlavy ústavy“ a „hlava stanov, smlouvy“.

Význam (13) se objevuje ve spojeních „sedět v hlavách postele“, „svíce u hlav rakve“ a „v hlavách hrobu roste keř“.

Význam (14) žádným příkladem doložen není.

SSČ (1978) vymezuje u významu **hlava** sedm významů, které odpovídají významům (1), (6), (7), (8), (9) a (12) podle SSJČ. Významy, které SSJČ uvádí zvláště jako (2), (3), (4) a (5), shrnuje SSČ pod význam jeden.

Hlava se objevuje v několika příslovích, v nichž je dávana do spojitosti především se **schopnostmi** a **smysly**. Může se objevovat ve dvojici s jinými orgány.

V přísloví „co hlava, to rozum“ (Flajšhans, 2013a, 261)²⁷ je mezi hlavu a **rozum** přímo kladeno rovnítko. Stejně tak v přísloví „kolik hlav, tolik smyslův“ (ibid., 267)²⁸ je tato úzká souvislost dávana mezi hlavu a **smysly**.

Z přísloví vyplývá také **důležitost** hlavy pro člověka. V přísloví „hlavu za hlavu“ (Flajšhans, 2013a, 263) zaznívá stejný požadavek po přísném trestu, jaký je v biblickém přísloví „oko za oko, zub za zub“ (viz 4.2.4). V přísloví „když hlava neduží (nemáhá), ve všech údiech nebývá statka“ (Flajšhans, 2013a, 266)²⁹ je hlava zobrazena jako **centrum těla**, které řídí jeho ostatní části. Pokud správně nefunguje hlava, nejsou v pořádku ani údy. Hlava je zde právě s „údy“³⁰ dávana do přímé spojitosti, stejně jako v přísloví „úd po hlavě jíti má“ (Flajšhans, 2013b, 693), které má význam, že je lépe nejprve přemýšlet, než se něco udělá. I zde je tedy hlavě připisována větší důležitost, než jiným částem těla.

Přední postavení hlavy (u předkloněného člověka) je zdůrazněno v přísloví „hlavů zdi neprorazíš“ (Flajšhans, 2013a, 263),³¹ které říká, aby se nedělali marné a zbytečné věci.

²⁷ Srov. „kolik hlav, tolik rozumu“ (Čermák, 2013, 33).

²⁸ Srov. „kolik hlav, tolik smyslův“ (Čermák, 2013, 33).

²⁹ Srov. „když hlava neduží, ve všech údech statka není“ (Flajšhans, 2013b, 693).

³⁰ Pravděpodobně i s tělem jako celkem.

³¹ Srov. „hlavou zeď neprorazíš“ (Čermák, 2013, 33)

Existuje také obdobné přísloví „čelem zdi neprorazíš“, kde se místo hlavy objevuje na stejné pozici čelo (viz 4.2.3).

Protože je hlava pro člověka nepostradatelná, snaží se někteří lidé jí **poškodit**. V přísloví „dobrá vůle koláče jie, zlá hlavu tepe a říedké pivo pie“ (Flajšhans, 2013a, 261) hlavě škodí zlá vůle, v přísloví „zlý jazyk hlavě nepřeje“ (ibid., 272)³² je to jazyk. Hlava je zde spojována s jazykem, který však není orgánem téhož jednotlivce, jemuž patří hlava, avšak orgánem jiného člověka, který chce prvnímu uškodit. V dnes již nesrozumitelném přísloví „nepojímaj matky se dcerú, ať hlavy nezperú“ (ibid., 261) se říká, aby člověk nedopustil konflikty (v tomto případě matky s dcerou).

Hlava je tedy v příslovích vnímána je velmi důležitá část lidského těla, která řídí jeho ostatní části, je sídlem rozumu a smyslů, na lidském těle může mít přední postavení a jiní lidé se mohou snažit jí poškodit.

4.2.2 Vlas / vlasy

Podle SSJČ (1989) má výraz **vlas** čtyři významy:

- 1) jemný, velmi tenký a dlouhý protáhlý útvar vyrůstající z pokožky na lidské hlavě
- 2) (též hromad.) řidč. chlup
- 3) hromad. srstnatý povrch tkaniny n. kožešiny
- 4) řidč. něco vzhledem, zvl. tenkostí a délkou, vlas připomínajícího.

Vlasy tedy znamená jak **lidský vlas**, tak **povrch tkaniny** či **kožišiny**. Dále může metaforicky také znamenat něco, co vlasy **připomíná**, např. **chlup**.

U významu (1) uvádí SSJČ doklady, v nichž se vlas objevuje jako něco **drobného**, tenkého: „nebezpečí ho minulo o vlas“, „unikl o vlas smrti“ – *těsně, jen taktak*, „není ani o vlas lepší než dřív“ – *o nic*, „nikdy (z výdělku) ani za vlas nedostala – *vůbec nic*, „je to na vlas stejné“ – *zcela, úplně*, „uhádnout něco na vlas“ – *přesně*, „ani vlas mu nikdo nezkriví“ – *nebude mu ani v nejmenším ublíženo*, „bez boží vůle (ani) vlas s hlavy nepadne – *nic se nestane*.

Dále se vlasy objevují ve frazémeh týkajících se **sporů**: „vjet, vletět si do vlasů“ – *dostat se do sporu, pohádat se, porvat se*, „leželi si ve vlasech“ – *prali se, hašteřili se*.

³² Srov. „(zlý) jazyk hlavě nepřeje. (Flajšhans, 2013a, 438).

Vlas se tedy v příslovích objevuje jako drobná část lidského těla, která může představovat malou míru něčeho, případně vůbec nic. Dále se objevuje v kontextu konfliktů.

Význam (2) je doložen např. slovním spojením z díla Aloise Jiráska „laciné štětečky, jež vlasy pouštěly“.

U významu (3) jsou uvedena spojení „vlněná látka s vlasem“, „samet s nízkým vlasem“, „teplé prádlo s vlasem“, „kožešina s hustým vlasem“.

U významu (4) jsou uvedeno slovní spojení z díla Viléma Mrštíka „ječmen chřestil svými dlouhými vlasy – *osinam*. V rybářství „prut s vlasem“ znamená *vlasec*.

SSČ (1978) vymezuje u výrazu **vlas** tři významy, které odpovídají významům (1), (2) a (3), které definuje SSJČ.

Vlas se s různými vlastnostmi vyskytuje v několika příslovích. Nikdy není ve dvojici s jinou částí lidského těla a vždy znamená lidský vlas.

V přísloví „ktož čemu chce, dá se jedním vlasem přitáhnúti“ (Flajšhans, 2013b, 770) se říká, že pokud někdo něco chce, nedá velkou námahu ho k tomu přimět. Toto malé úsilí je zde symbolizováno vlasem, který je tak vnímán jako tenký, slabý a jemný, příp. z **nepevného** materiálu.

V přísloví „dlouhé vlasy (ženy mají, ale) krátký (úmysl) rozum“ (Flajšhans, 2013b, 769)³³ se dávají vlasy do souvislosti s **rozumem**. Délka vlasů u žen má podle tohoto přísloví být příznakem nižší inteligence.

V přísloví „když se páni svadie, sedláci pójčte vlasóv“ (Flajšhans, 2013b, 770) se připomíná, že na spory mocných často doplácují obyčejní lidé. Vlasy zde znamenají část těla, za niž se lidé tahají, při tělesném konfliktu

Přísloví „pod dobré vůli i kvasu mnohý se nedočte vlasu“ (Flajšhans, 2013b, 771) dnes již není srozumitelné a ani význam vlasu z něj není možné interpretovat.

Z přísloví je tedy patrné, že vlasy jsou vnímány jako něco **nepevného** a **tenkého**. Bývají dávány do souvislosti s **rozumem**, který je tím slabší, čím jsou vlasy delší. Dále se vlasy vyskytují v souvislosti s tělesným konfliktem

³³ Srov. „dlouhý / dlouhé vlasy, krátkej / krátký rozum“ (Čermák, 2013, 119).

4.2.3 Čelo

Podle SSJČ (1989) má výraz **čelo** pět významů:

- 1) *přední horní část hlavy*
- 2) *přední část; předek; přední místo*
- 3) *příčná kratší stěna předmětů, které mají obdélníkový půdorys*
- 4) *průčelí*
- 5) *tech. plocha umístěná vpředu nebo napříč k délce něčeho.*

Z významů, jak je vymezuje SSJČ je tedy zřejmé, že u čela je akcentováno jeho **přední** postavení, kdy může označovat nejen **část těla**, ale metaforicky i **přední části** věcí, průčelí atp. V případě čela jako části hlavy je pak navíc zdůrazněno **horní** postavení.

Význam (1) je doložen frazémy, které dávají čelo, které je vnímáno jako přední část hlavy, do souvislosti s **přímým jednáním, odvahou, až drzostí**: „obracet se k věcem čelem“ – *přímo, neuhýbavě*, „postavit se, jít čelem proti něčemu“ – *bez bázně*, „zvedat čelo“ – *nabývat odvahy, zvedat hlavu*, „mít drzé čelo“ – *být drzý*, „drzé čelo lepší než poplužní dvůr“ – *drzost přináší více užitku než velké bohatství*, „mít přímé čelo“ – *být přímý*.

Čelo tedy ve frazémách znamená především odvalu a nebojácné jednání. Toto jednání může hraničit až s drzostí, která zde však není pojímána příliš negativně.³⁴

Význam (2) je doložen spojeními „dostat se do čela závodu“ – *na vedoucí místo*, „v čele státu je president“ – *stát vede* nebo „postavit se do čela mírového boje“.

U významu (3) jsou uvedena spojení „čelo postele, vozu“ a „čelo chrámové lodi“.

Význam (4) je vysvětlen spojením „čelo zámku“.

Významu (5) je doložen spojeními „čelo kladiva, sekery, kovadliny“, „čelo klínu“, „čelo nože“, „čelo žlabu, kotle“.

SSČ (1978) vymezuje u výrazu **čelo** tři významy, které odpovídají významům (1), (2) a (3), jak je definuje SSJČ.

Čelo je zmiňováno pouze v přísloví „čelem zdi neprorazíš“ (Flajšhans, 2013a, 90).³⁵ V tomto přísloví, které odrazuje od marného počínání, nejsou explicitně jmenovány žádné

³⁴ Více o čele ve studii Vaňková, I. – Čurdová, V. (2014): *Čelem k teorii pojmových profilů: nové možnosti slovníkového výkladu somatismů. Didaktické studie*, 2014, č. 6, s. 66–78.

vlastnosti čela. Čelo je zde vnímáno jako součást hlavy, která se objevuje v podobném přísloví (viz 4.2.1).

V příslovích je tedy akcentováno právě ono přední postavení, které často zmiňuje SSJČ a které se objevuje i ve slovníkové definici výrazu hlava.

4.2.4 Oko / oči

Podle SSJČ (1989) má **oko** pět významů:

- 1) *zrakový orgán*
- 2) *klička, smyčka, kroužek z růz. materiálů*
- 3) *věc, předmět n. jeho část připomínající nějak (zprav. kulatým tvarem) oko*
- 4) *ob. jednotka v kartách, v loterii ap.*
- 5) *druh karetní hry; jedenadvacet.*

Oko je tedy pro člověka především **smyslovým orgánem**, další jeho důležitou vlastností je, že je **kulaté**, a proto se jako oko metaforicky označují i jiné kulaté předměty. Dále se oko používá také v **karetní terminologii**.

Význam (1) je v SSJČ doložen frazémy, které mají souvislost s **dohledem** a **dozorem**: „mít někoho na očích“ – *v dohledu, dávat na něho pozor*, „být někomu stále na očích“ – *v dohledu*, „má na očích něčí prospěch“ – *na zřeteli*, „nesmí mu na oči“ – *nechce ho vidět*, „mít někoho z očí“ – *z dohledu*, „jdi mi z očí“ – *odejdi, ztrať se*, „oka z ní nespustil“ – *upřeně ji pozoroval*. Další frazémy se vztahují k **pozorování**: „mít oči všude“ – *být ostražitý, pohotový ap.*, „vzít oči do hrsti“ – *dobře, pozorně se podívat*, „mrsknout, šlehnout po někom okem“ – *rychle, bystře si ho prohlédnout*.

Oči se také vyskytují ve spojení s **podivem**: „otvírat (vyvalovat, poulit) oči“ – *divit se*, „nevěřit svým očím, mít oči navrch hlavy (na š'opkách)“ – *velmi se divit*, „to ti oči z důlků polezou“ – *podivíš se*. Jiné frazémy spojují oko se **zájmem**, nebo **nezájmem**: „padla mu do oka“ – *upoutala ho, zalíbila se mu*, „mohl na ní oči nechat“ – *velmi se mu líbila*, „má oči jen pro ni“ – *nevšímá si nikoho než jí*, „měl na ní oči“ – *líbila se mu, zajímal se o ni, bral na ni*, „ani okem o ni nezavadil“ – *vůbec si jí nevšímal*.

³⁵ Srov. „čelem zeď neprorazíš“ (Čermák, 2013, 21).

Dále se oko objevuje v souvislosti se **spánkem a bděním**: „sotva na oči vidí“ – *je ospalý, unavený*, „spánek jim sklížil oči“ – *usnuli*, „spát na půl oka (na jedno oko)“ – *lehce, slabě*, „spát s otevřenýma očima“ – *být bdělý*, „oka nezamhouřil“ – *bděl, nemohl spát*.

Dále oko představuje **velkou cenu**: „být někomu okem v hlavě“ – *něčím velmi drahým, mít pro něho velkou cenu*.

Oko se ve frazémech objevuje především ve spojení s viděním, které se realizuje jako dohled, dozor, pozorování atp. V souvislosti s očima se mluví také o podivu, zájmu a nezájmu. Oči mají dále souvislost se spánkem a bděním. Pro člověka oko představuje zvláště cennou část těla.

Význam (2) je doložen spojeními „drátěná oka plotu“, „pustit oko (vlny z pletacího drátu)“ nebo „puštěná oka na punčoše“. V myslivectví existuje význam: *smyčka (žíněná nebo drátěná) k pytláckému chytání zvěře, osidlo, očko*. Zastaralé spojení „katí oko“ má význam: *zvláštní smyčka z provazu užívaná dříve pověrečně při léčení dobytka*.

U významu (3) jsou uvedena spojení „mastné oko na polévce“, „oko pavího péra“ – *kruhovitá kresba*, „mořské oko“ – *horské jezero*. Dále se oko v tomto významu hojně vyskytuje v odborné terminologii, např.: „oko kladiva“ – *otvor pro násadu*, „šroub s okem“ – *okrouhlý otvor v táhle nebo smyčka na konci lana sloužící k zavěšení nebo k spojení s dalšími součástmi; samostatná součást prstencovitého tvaru* atp.

Význam (4) je doložen spojením „prohrát o oko“.

U významu (5) je uvedeno spojení „hrát oko“.

SSČ (1978) definuje dva významy výrazu oko, které odpovídají významům (1) a (3), jak je definuje SSJČ.

V příslovích je **oko** nejčastěji představeno jako **orgán zraku**, tedy smyslový orgán. Může se vyskytovat ve spojení s jinými částmi těla. Z těchto spojení pak bývá patrný význam oka a zraku pro člověka.

Velké množství přísloví odkazuje k nutnosti dívat se pozorně a **mnoho vidět**. V tomto případě samozřejmě „více očí také více vidí“. Jedná se o přísloví: „čtyři oči více vidie nežli dvě“ (Flajšhans, 2013b, 30) a „dobré z předu i z zadu oči jmieti“ (ibid.). Více očí je ale také potřeba, pokud je nad někým vykonáván **dozor**. Zde se vyskytují přísloví: „hospodář má sto očí“ (Flajšhans, 2013b, 31), „chcešli se čeládce dověřiti, musíš dvoje oči jmieti“ (ibid.), „oči

hospodáře a hospodyně činie pilnú čeled' v díle“ (ibid., 35) a „oči hospodáře pilného činí koně tučného“ (ibid., 37).

Příslloví také hovoří o tom, aby si lidé dávali na své oči pozor. Někdo by jim mohl chtít zrak **zaslepit**: „darové a dárkové oslepují oči“ (Flajšhans, 2013b, 30).

Příslloví také hovoří o újmě obecně: „když do tvrdého dřeva klín tepeš, varuj se, ať by v oko neskočil“ (ibid., 33).

V přísloví „co (sejde) s očí, to (také) sejde) s myslí“ (Flajšhans, 2013b, 29)³⁶ jsou oči spojeny s **myslí**, které zprostředkovávají vjemy. Totéž tvrdí také obdobné přísloví „co sejde z očí, to vyjde ze srdce“ (ibid., 502). Oči jsou v tedy v těchto spojeních důležitější. Stejný případ je u přísloví „čeho oči nevidie, toho srdce neželé“ (Flajšhans, 2013b, 30).³⁷ Oči jsou v tomto případě spojeny se **srdcem** a také v tomto přísloví mají oči větší význam. Když něco není vidět, není to ani v srdci.

Oči se vyskytují často také ve spojení s **ušima**, které reprezentují sluchový orgán. Příslloví však mluví spíše o tom, aby se lidé spoléhali více na oči, tedy aby věřili tomu, co sami vidí. Naopak by neměli dbát na to, co jim jen někdo řekne, mohli by na to také doplatit. Takto hovoří přísloví „nekupuj koně ušima, ale očima“ (Flajšhans, 2013b, 35) a „kto neprohlédá a neotvírá očí (neprohlédá očima), musí měšcem dotahovati (prohlédá měšcem)“ (ibid., 33). I v tomto případě tedy mají pro člověka oči větší význam.

Někdy však i zrak může selhat, pak je potřeba se spoléhat na jiné smysly. V přísloví „nežeň se očima, ale ušima“ (Flajšhans, 2013b, 35) se říká, že člověk při výběru svého partnera nemá dávat jen na zrakový dojem, ale spíše má poslouchat, jak daný člověk mluví a jedná nebo jak jiní mluví o něm. V tomto případě je tedy důležitějším orgánem **ucho**. Z přísloví „v oči (s tebú) dobře a kromě očí kúše jako pes (štípe jako had)“ (ibid., 39) je také patrné, že někdo může být s někým zdánlivě zadobře, ale ve skutečnosti se může chovat jinak. Ani zde se tedy na oči nelze zcela spolehnout.

V biblickém přísloví „oko za oko, zub za zub“ (Flajšhans, 2013b, 37)³⁸ se říká, že výše trestu má být úměrná velikosti provinění.

³⁶ Srov. „sejde z očí, sejde z myslí“ (Čermák, 2013, 78).

³⁷ Srov. „co oči / oko nevidí, (to) srdce nebolí“ (ibid., 77).

³⁸ Ex. 21, 24. Srov. „zub za zub (oko za oko)“ (Flajšhans, 2013b, 877). Srov. „oko za oko, zub za zub“ (Čermák, 2013, 77).

Příslloví „čert čertu oka nevykline“ (Flajšhans, 2013b, 30) a „vrána vráně oka nevykline“ (ibid., 39) znamenají, že ani negativní bytosti si navzájem neubližují. Oko je zde představeno jako symbol tohoto respektu.

Ve dvou příslovích se objevuje **třetí oko** jako symbol nemožnosti, neuskutečnitelnosti: „Uhru žádnému nevěř, leč který má třetí oko v čele“ (Flajšhans, 2013b, 38) a „žid bude křesťanu přieti a to ten, který tři oči v hlavě bude mieti“ (ibid., 40). V tomto případě tedy více očí neznamená lepší zrak, ale skutečnost, že se nějaká věc nikdy nestane. V těchto příslovích je navíc zasazena do oblasti národnostních stereotypů.

Dále se u Flajšhansse objevuje přísloví „kde milost, tu oči, kde bolest, tu ruku“ (Flajšhans, 2013b, 32), v němž jsou oči dávány do spojitosti s milostí, kdežto ruce s bolestí. V přísloví „koho oči bolí, nechod' do mlýna“ (ibid., 33) se s bolestí spojují naopak oči. Příklad „dluh má nohy, pole oči a les uši“ (Flajšhans, 2013a, 1449) přisuzuje oči poli. V přísloví se oči vyskytují spolu s ušima a také nohama.

Oči se v příslovích vyskytují v největší míře jako orgán zraku, který je pro člověka podstatný. Člověk je nabádán, ale se díval pozorně, obzvláště pokud na někoho dohlíží. V tomto případě by se člověku hodilo dokonce více očí. Avšak je jasné, že mít více očí je zcela nemožné. Ve většině případů má člověk dát zraku přednost před sluchem, i když lidský zrak se dá ošálit. Oko je pro člověka důležité, a tak si na něj musí dávat pozor. Nezastupitelné je také z toho důvodu, že co člověk nevidí, na to brzy zapomene.

4.2.5 Uši

Podle SSJČ (1989) má výraz **ucho** čtyři významy:

- 1) *sluchový orgán; jeho vnější část; boltec*
- 2) *věc n. její část připomínající nějak ucho (boltec)*
- 3) *voj. slang. voják bez hodnosti, vojín; vojín nováček; nezkušený člověk, začátečník vůbec*
- 4) *řidč. nadávka, zprav. neobratnému člověku.*

Ze slovníku je zřejmé, že ucho představuje **smyslový orgán**. Dále tak může být metaforicky označena věc jemu **podobná**. Často se vyskytuje také jako hanlivé označení **nováčků** či **nadávka**.

Ucho v příslovích představuje vždy pouze **orgán sluchu**. Uši se v příslovích objevují vždy společně s dalšími částmi těla.

Význam (1) SSJČ dokládá frazémy, které se vztahují k **pozornému**, nebo **špatnému naslouchání**: „poslouchat na půl ucha, jen na jedno ucho, jen jedním uchem“ – *roztržitě, nedbale, nepozorně*, „pouštět něco jedním uchem tam, druhým ven“ – *nepřipouštět si, nevěnovat něčemu pozornost, nedbat něčeho*, „natahovat, napínat, nastražit (špicovat) uši“ – *zbystřovat pozornost*, „mít uši všude“ – *být ostražitý, pohotový ap.*, „mít tenké (zaječí) uši“ – *dobře slyšet*.

Ucho se také vyskytuje v souvislosti s **pamětí**: „zapsat si něco za uši“ – *vštípit si v paměť, dobře si zapamatovat*, „otloukat někomu něco o uši“ – *stále mu to připomínat*.

Ucho se tedy objevuje především ve frazémeh, které mají souvislost se sluchem, který se může projevovat dobrým nebo špatným nasloucháním. Dále je ucho spojováno s pamětí.

Význam (2) je doložen spojeními: „ucho u lenošky“, „čepice s uchy“, „hrnec s dvěma uchy“, „uchopit džbán za ucho“, „ucho jehly“ – otvor.

U významu (3) je uvedeno např. spojení „rekruti – ucha“.

Význam (4) je doložen spojením „ty sviní ucho“ z díla Josefa Holečka.

SSČ (1978) vymezuje u výrazu ucho dva významy, které odpovídají významům (1) a (2), jak je definuje SSJČ.

Uši se objevují ve spojení s **očima**, které reprezentují zrakový orgán. Přísloví radí člověku k tomu, aby spíše spoléhal na oči, tedy aby věřil tomu, co vidí. Naopak nemá dbát na to, co mu jen někdo řekne, mohl by na to také doplatit. To říká přísloví „nekupuj koně ušima, ale očima“ (Flajšhans, 2013b, 699).

Naopak někdy je zase lepší spolehnout se spíše na uši a sluch. V rozporu s předcházejícím příslovím říká přísloví „ušima dobrú věc najlacinějšie kúpíš“ (Flajšhans, 2013b, 700), aby se lidé při nákupech spoléhali spíše na svůj sluch. A v přísloví „nežeň se očima, ale ušima“ (ibid., 699) se říká, že při výběru partnera člověk nemá dávat jen na zrakový dojem, ale spíše má poslouchat, jak daný člověk mluví a jedná a jak lidé mluví o něm. V těchto případech je tedy důležitějším orgánem **ucho**.

Příslloví „dvě máš uši, aby slyšel a jen jedna ústa, aby mluvil“ (Flajšhans, 2013b, 698), říká, že člověk má více poslouchat a méně mluvit. Ucho se zde vyskytuje v důležité dvojici s **ústý**. Zde však hraje důležitější roli **ucho**.

Dále se ucho vyskytuje v přísloví „dluh má nohy, pole oči a les uši“ (Flajšhans, 2013a, 1449), které přisuzuje uši lesu. V přísloví se uši vyskytují spolu s očima a také nohama.

Jak je patrné, ucho ve všech příslovích znamená orgán sluchu. Vždy se také vyskytuje ve spojení s jinou částí těla. Tyto části těla jsou porovnávány, a to co do své důležitosti. **Ucho** většinou hraje důležitější roli, někdy je důležitějším orgánem oko.

4.2.6 Nos

SSJČ (1989) u výrazu **nos** vymezuje dva významy:

- 1) *vyčnívající část obličeje, tvořená z kůstek, chrupavek a kůže, ústrojí čichu*
- 2) *výčnělek, výstupek, výběžek podobný nosu; nosec.*

Nos tedy může představovat část lidského těla, která je zároveň **smyslovým orgánem**, nebo metaforicky **věc nosu podobnou**.

U významu (1) uvádí SSJČ frazémy, které dávají nos do souvislosti s **blízkostí**: „zavřít někomu před nosem“ – *právě před ním*, „ujet někomu před nosem“ – *v posledním okamžiku před příchodem*, „mít něco u nosu“ – *na dosah, velmi blízko*.

Nos se také vyskytuje v souvislosti s **obleháváním**: „věšet někomu něco (bulíky, hejla) na nos“ – *namlouvat mu něco, balamutit, obelhávat ho*, „vodit za nos“ – *dělat si šašky, klamat, balamutit*.

Nos se také objevuje ve spojení s **pýchou** či **pohrdáním**: „nosit nos vysoko“ – *být pyšný*, „krčit, ohrnovat nos nad někým, něčím“ – *odmítat pohrdavě někoho, něco, pohrdat někým, něčím*.

Nos může také figurovat jako **určení směru**: „jít rovnou za nosem“ – *přímo dopředu*.

Nos se objevuje ve frazémeh pro určení, že něco je člověku velmi blízko. Dále nos souvisí s obelháváním, pohrdáním a pýchou. Pomocí nosu lze určit také směr.

Význam (2) je doložen spojeními: „nos střevice, lodi“ a „nevědět, kam pěnka nosem sedá“ – *zobákem*. V technické oblasti nos znamená *výstupek, nákovek, nálitek ap. k zajištění polohy, k přenosu tlaku, k uchopení aj.*

SSČ (1978) vymezuje u výrazu nos dva významy, které odpovídají těm, které definuje SSJČ.

Nos se vyskytuje pouze v přísloví „právo má tenký (voskový) nos“ (Flajšhans, 2013b, 1455). V tomto dnes nesrozumitelném přísloví je akcentována pouze vzhledová vlastnost nosu, a to že může být tenký. Neobjevuje se vůbec ve spojení s čichem jako smyslový orgán.

4.2.7 Ústa

Podle SSJČ (1989) mají **ústa** dva významy:

- 1) *otvor v obličejí ohraničený rty; orgán přijímající potravu a orgán mluvy*
- 2) *kniž. otvor připomínající ústa.*

Ústa tedy mohou znamenat **část těla**, která je spojována s příjmem potravy a řečí, popř. mohou metaforicky označovat věc ústům **podobnou**.

Význam (1) je v SSJČ doložen frazémy, v nichž ústa vystupují jako *orgán přijímající potravu*: „jí, až se mu od úst práší“ – *hltavě*, „nemá co do úst“ – *co jíst*, „sliny se mu sbíhají v ústech“ – *má (velkou) chuť*, „od úst si utrhuje“ – *šetří na jídle*.

Dále se ústa vyskytují ve frazémeh jako *mluvící, mluvní orgán*: „celý den ústa nezavře“ – *stále má co povídat*, „vyklouzlo mu to z úst“ – *prořekl se*, „co vypustí z úst, je pravda“ – *řekne*, „vzal jste mi to z úst“ – *říkáte, co jsem (právě) chtěl říci já*, „říci něco plnými ústy, na plná ústa“ – *přímo, otevřeně*, „říci něco jedněmi ústy“ – *najednou, souhlasně*, „mluvit na půl úst“ – *nezřetelně, nejasně, nedbale*, „řeč mu šla těžko od úst“ – *byl těžkopádný v řeči*.

Ústa se tedy ve frazémeh objevují jako součást dávicího ústrojí a jako orgán produkující řeč. Tato řeč může být prostřednictvím úst také různě charakterizována.

Význam (2) je doložen spojeními: „ústa děla“ – *ústí*, „ústa ptáka“ – *zobák*; „ústa pece“ – *otvor, jímž se sází do pece pečivo, chléb*.

SSČ (1978) definuje u výrazu ústa dva významy. První se shoduje s tím, který definuje SSJČ, druhý SSČ vymezuje jako *otvor k přijímání potravy (u některých živočichů)*.

Ústa v příslovích představují vždy část lidského těla, jíž produkujeme **řeč**. Spojení úst a řeči je poměrně důležité. I ústa se mohou v příslovích spojovat s jinými částmi těla.

V několika příslovích se spojují ústa se **srdcem**. Příslloví „co na srdci, to v ústech (na jazyku)“ (Flajšhans, 2013b, 501),³⁹ „čímž srdce jest naplněno, o tom usta mluvie“ (ibid.),⁴⁰ „z hojnosti srdce ústa mluvie (ibid., 507) a „srdce blázna v ústech jeho“ (ibid., 715) říkají, že tyto části těla mají úzkou souvislost v tom smyslu, že co má člověk na srdci, má i v ústech. Rozpor mezi těmito dvěma orgány podává přísloví „v ústech med, v srdci jed“ (ibid., 717),⁴¹ v němž je mezi ústy a srdcem nesoulad.

Mnoho přísloví říká, aby byli lidé opatrní, co se **řeči** týče. „Co někdy z úst vrabcem vyletí, zasě toho nevtáhneš čtyřmi koňmi“ (Flajšhans, 2013b, 713) říká, aby lidé nemluvili příliš lehkovážně, jelikož jednou vyřčené slovo nelze vzít zpět. Příslloví „dvě máš uši, aby slyšal a jen jedna usta, aby mluvil“ (ibid., 714) říká, aby lidé více poslouchali a méně mluvili. V tomto přísloví se ústa objevují společně s **ušima**.

Příslloví „pečené kuře v ústa nevletí“ (Flajšhans, 2013b, 714) spojuje ústa s **přijímáním potravy**, když říká, že bez práce se nic samo neudělá. V přísloví „usta malá dierka a mnoho do nich vcházie“ (ibid., 715) se říká, že ačkoliv jsou ústa malá, vejde se do nich i velké sousto.

Ústa se v příslovích vyskytují nejčastěji ve spojení s **řečí**. Důležité v tomto ohledu je spojení se srdcem a ušima. Příslloví často říkají, aby lidé mluvili s rozvahou. Jen okrajově se vyskytují ústa jako část **trávicího ústrojí**.

4.2.8 Zub / zuby

Podle SSJČ (1989) má výraz **zub** čtyři významy:

- 1) *pevný, tvrdý útvar v čelisti sloužící ke kousání a rozmělnění potravy (u zvířat též k obraně)*
- 2) *část nástrojů připomínající špičatým tvarem zub*
- 3) *zářez, poškození na ostří nástrojů v podobě zubu*
- 4) *vůbec (ostrý) výčnělek, nerovnost na něčem.*

Kromě **části těla** může tedy zub podle SSJČ metaforicky znamenat **část nástroje**, která připomíná zub. Dále se může jednat o **zářez**, nebo naopak **výčnělek**. U všech významů je podstatná **ostrost**, příp. **špičatost**, u významu části těla také **tvrdost**, pevnost.

³⁹ Srov. „co na srdci, to v ústech“ (Flajšhans, 2013b, 713).

⁴⁰ Srov. „čímž srdce jest naplněno, o tom usta mluvie“ (Flajšhans, 2013b, 503).

⁴¹ Srov. „v ústech med (a stred) a v srdci jed“ (Flajšhans, 2013b, 507).

Zuby v příslovích znamenají část těla lidského i zvířecího. Často se také spojují s jinými částmi těla.

Význam (1) je v SSJČ doložen frazémy, v nichž se zuby vyskytují v souvislosti s **jídlem** či **hladem**: „dělat si, brousit si, dostat na něco zuby“ – *mít laskominy; dělat si chutě*, „hledat, dostat něco na zub“ – *něco (dobrého) k snědku, k jídlu, na ochutnání*, „sušit zuby“ – *mít hlad*.

Dále jsou zuby dávány do spojitosti s **mlčením**: „držet jazyk za zuby“ – *mlčet, zachovávat tajemství*, „před ním zuby na zámek!“ – *mlčet*.

Zuby jsou také dávány do spojitosti s **konflikty**: „brousit si zuby na někoho“ – *chystat se naň*, „dát někomu do zubů“ – *udeřit ho do tváře*, „vynést někoho v zubech“ – *vyhodit*.

Zuby se tedy ve frazémeh objevují jako součást trávicího ústrojí. Mají svou souvislost i s řečí, resp. mlčením. Vyskytují se také ve frazémeh, které se týkají konfliktů.

Význam (2) je doložen spojeními: „zub vidličky, hřebene, hrabice“, „zub klíče“. V technické oblasti se jedná o *účinnou část několikabřitého nástroje*.

U významu (3) jsou uvedena spojení: „nůž plný zubů“, „zub na sekeře“, „kosa samý zub“.

Význam (4) je vysvětlen spojením „zuby hradeb“. V technické oblasti má význam: *výčnělky na jejich obvodu vzájemně zabírající při přenosu pohybu, ozubení*

SSČ (1978) u výrazu **zub** uvádí tři významy, které odpovídají významům (1), (2) a (3), které definuje SSJČ.

V příslovích „mievaj jazyk za zuby“ (Flajšhans, 2013b, 877) a „dobře jazyk za zuby jmieti“ (ibid.) se říká, že člověk by měl spíše mlčet. Zuby se zde vyskytují ve spojení s **jazykem**, který je nástrojem **řeči**, kdežto zuby symbolizují to, co jej zakrývá.

V přísloví biblického původu „oko za oko, zub za zub“ (Flajšhans, 2013b, 877),⁴² příp. „zub za zub (oko za oko)“ (ibid.), jsou zuby dávány do spojení s **okem**. Tyto orgány zde symbolizují přiměřenost trestu vzhledem k provinění.

⁴² Ex. 21, 24. Srov. „oko za oko, zub za zub“ (Čermák, 2013, 77).

V přísloví „darovanému koni na zuby nehleď“ (Flajšhans, 2013b, 877)⁴³ se objevují zuby jako součást **zvířecího těla**. Toto přísloví se vztahuje ke staré praxi určovat stáří koně podle jeho zubů. Přísloví pak říká, že na darované věci bychom neměli hledat chyby.

Zuby se objevují v příslovích několika typů. Ve spojení s jazykem odkazují k ústům a **řeči**, společně s okem symbolizují biblické pojetí přiměřeného **trestu**, zuby jako součást koňského těla přeneseně představují hledání vad, **chyb**.

4.2.9 Jazyk

SSJČ (1989) vymezuje u výrazu **jazyk** tři významy:

- 1) *svalnatý, velmi pohyblivý orgán v dutině ústní (u zvířat v tlamě, zobáku atd.); orgán chuti, mluvy*
- 2) *soubor vyjadřovacích a sdělovacích prostředků vlastní příslušníkům urč. společenství jako nástroj myšlení a dorozumění, mluva, řeč*
- 3) *věc, předmět n. jeho část zprav. úzkým dlouhým tvarem se podobající jazyku.*

Jazyk tedy označuje **část těla**, která je spojena se **smyslem chuti** a také s **řečí**. Dále označuje právě **řeč**, která je pomocí jazyka produkována, i jazyk jako **system**. Metaforicky pak označuje věc jazyku **podobnou**.

Význam (1) je v SSJČ doložen frazémy, které ho spojují s **příjmem potravy**: „sušit jazyk“ – *nedostat najíst, mít hlad*, „mít mlsný, chlupatý jazyk“ – *být mlsný*, „narostly mu chloupky na jazyku“ – *je mlsný nebo stal se mlsným*.

Dále se jazyk vyskytuje také jako *mluvicí, mluvní orgán*: „mít dar jazyka“, „mít jazyk na pravém místě“, „mít nabroušený, podřezaný, (dobře) podříznutý, podsekнутý jazyk“, „mít jazyk (ostrý) jako břitva“ – *být výřečný, výmluvný; umět odmlouvat, hubovat*, „mlít jazykem“ – *mnoho toho napovídat*, „mít jazyk jako na obrtlíku“ – *ustavičně mluvit*, „mohl si jazyk vymluvit“ – *mnoho se namluvil*. Jazyk může být také spojován s **mlčením** a **mlčenlivostí**: „držet jazyk za zuby“ – *mlčet, zachovávat tajemství*, „mít podrostlý, přirostlý jazyk“ – *být mlčenlivý; ostýchat se mluvit*, „dát si pozor na jazyk“ – *být opatrný na svá slova*, „nechce mu to z jazyka (ven)“ – *váhá, stydí se to říci*.

⁴³ Srov. „darovanému / darovanému koni na zuby nekoukej / nehleď“ (Čermák, 2013, 53).

Řeč člověka může být prostřednictvím jazyka také charakterizována: „mít jedovatý, špičatý, zlý jazyk“ – *být uštěpačný, pomlouvačný, jedovatě, zlomyslně mluvit*, „mít jazyk naostro“ – *mluvit ostře, špičatě, uštěpačně*.

Jazyk se tedy ve frazémeh objevuje jako součást trávicího ústrojí a jako mluvní orgán. Může být také spojován s mlčením a mlčenlivostí. Jazyk může v příslovích charakterizovat také různé podoby řeči.

Význam (2) je doložen spojeními: „spisovný jazyk“, „jazyk český, slovenský“, „jazyk mateřský“. Dále jsou uvedeny frazémy: „najít společný jazyk s někým“ – *dosáhnout vzájemné dohody, dorozumění*, „mluvit společným (jedním, stejným) jazykem“ – *nelišit se v názoru*.

U významu (3) jsou uvedena spojení „pole samý jazyk“, „úzký jazyk potoka“, jazyk světla“, „jazyk u zámku“ – *zamykající, vysouvací součást*, „jazyk u boty“ – *výkrojek kůže přiřítý pod šněrováním*. V geologii je „ledovcový jazyk“ *výběžek ledovce vytvořený odtokem ledu z masy velehorského ledovce, splaz*, v oblasti železnic je jazyk *pohyblivá část výměny umožňující změnu směru jízdy*.

SSČ (1978) vymezuje u výrazu **jazyk** tři významy, které odpovídají těm, které definuje SSJČ.

Také v příslovích se **jazyk**, podobně jako ústa (viz 4.2.7), spojuje především s řečí. Jazyk se v příslovích objevuje jako **orgán řeči**, nikdy jako smyslový orgán. Může se také objevovat ve dvojici s jinými částmi těla.

Příslloví se často týkají situací, kdy se „jazykem“ **škodí** jinému člověku. Příslloví „(zlý) jazyk hlavě nepřeje“ (Flajšhans, 2013a, 438),⁴⁴ „zlý jazyk mnoho zlého činí (natropí)“ (ibid., 439), „horší jazyk falešníka nežli kopie protivníka“ (ibid., 433), „štěbetný jazyk každému škodí“ (ibid., 437) a „jazyk bez kostí (nemaje kostí) lámá kosti“ (ibid., 436) varují před pomluvami a zlými řečmi. Zlý jazyk může způsobit mnoho špatných věcí, může být nebezpečnější než zbraň nebo dokonce může ublížit. Jazyk se zde také objevuje ve spojení s **kostmi**. Ačkoliv sám jazyk kosti nemá, může někomu obrazně kosti zlomit. Jazyk může dále škodit také **hlavě**, kterou je potřeba si chránit (viz 4.2.1).

Příslloví „ženského jazyka skrotiti nemóž“ (Flajšhans, 2013a, 439) říká, aby si lidé dávali pozor na řeči, které vedou ženy. Také toto přísloví by mohlo být spojeno s pomluvami, případně se může jednat o ženskou **upovídánost**.

⁴⁴ Srov. „zlý jazyk hlavě nepřeje“ (Flajšhans, 2013a, 272).

V příslovích „dobrý svůj jazyk plodí“ (Flajšhans, 2013a, 433) a „kde jeden jazyk, tu jeho sláva“ (ibid., 436) hovoří o samochvále, které je také potřeba se vyvarovat.

Příslloví „mievaj (jmiej) jazyk za zuby“ (Flajšhans, 2013a, 436) a „dobře jazyk za zuby jmieti“ (ibid., 433) říkají, aby lidé spíše mlčeli. Jazyk je zde ve spojení se **zuby**.

V přísloví „vřet' každému srdce po jazyku svému“ (Flajšhans, 2013a, 438) je jazyk ve spojitosti se **srdcem**. Podle tohoto přísloví je tedy srdce člověka ovlivněno tím, jakým jazykem člověk hovoří. Jedná se zde především o jazyk mateřský. V přísloví „co na srdci, to v ústech (na jazyku)“ (Flajšhans, 2013b, 501) naopak srdce ovlivňuje jazyk, který říká to, co poroučí srdce. Ve stejné pozici mohou stát v přísloví i ústa.

Jazyk se tedy v příslovích vyskytuje především v negativních konotacích. Člověk je před mocí jazyka varován, říká se, že jazyk může člověku škodit prostřednictvím řeči, s níž je spojován. Pozitivní konotace se objevuje pouze ve spojení (mateřského) jazyka a srdce.

4.2.10 Brada

Výraz **brada** má podle SSJČ (1989) tři významy:

- 1) *dolní pohyblivá přední část obličeje*
- 2) *vousy na bradě, bradka*
- 3) *prodloužená srst na spodní čelisti koz (divokých i domácích).*

Brada tedy vedle **části těla** může metonymicky znamenat také **vousy**, které rostou na bradě. Podle toho pak metaforicky označuje i bradky na spodní čelisti koz.

Význam (1) je doložen frazémy, v nichž brada vystupuje jako **vysoká míra** něčeho: „být ozbrojen po bradu – *silně, úplně*, „mít něčeho po bradu“ – *hojnost*, „být, vězet v něčem až po (pod) bradu“ – *být na něčem přespříliš zúčastněn, něčím příliš zaujat, do něčeho příliš zapleten*.

Dále se brada vyskytuje ve spojení s **pýchou**: „nosit bradu vysoko, vzhůru“ – *být pyšný*, „zdvíhat bradu“ – *stávat se hrdým, pyšným*. Brada ve směru vzhůru však také může znamenat, že člověk je *mrtev*: „ležet, být bradou vzhůru“.

Brada se tedy ve frazémech objevuje jako vysoká míra věcí. Dále se může pojit např. s pýchou a smrtí.

U významu (2) jsou uvedena spojení: „hustá, šedivá brada“, „hladit si rozčuchanou bradu“.

Význam (3) je doložen spojením „kozí brada“. V myslivectví znamená brada *prodloužená péra pod zobákem tetřeva*.

SSČ (1978) uvádí u výrazu **brada** čtyři významy. První tři jsou shodné s těmi, které uvádí SSJČ, čtvrtým významem je „kozí brada“ – *vysoká luční bylina s žlutými květy na listnaté lodyze*.

Brada se objevuje pouze v přísloví „když člověku bradu holí, nemož po vůli mluvit“ (Flajšhans, 2013a, 41). V tomto přísloví, které říká, že v ohrožení člověk nejedná svobodně, je zdůrazněno, že brada se holí, tedy že na ní rostou vousy. Naznačuje se zde spojení brady s produkcí řeči.

4.3 Krk

Podle SSJČ (1989) má výraz **krk** čtyři významy:

- 1) *část těla spojující hlavu s trupem*
- 2) *expr. osoba, dítě n. mládě, jež je nutno živit, o něž je nutno se starat*
- 3) *expr. život, hrdlo; něco životně důležitého*
- 4) *část věci připomínající tvarem (zúžením, štíhlostí) krk.*

Krk podle SSJČ znamená **část těla** a metonymicky člověka, kterého je potřeba **živit**, případně samotný **život** člověka. Metaforicky také označuje něco, co je tvarem **krku** podobné.

Význam (1) je doložen frazémy, v nichž krk vyjadřuje **míru věcí**: „vžet v něčem (např. v dluzích) po krk“ – *mít něčeho přespříliš*, „mít něčeho (nepříjemného) až po krk“ – *dost, víc než dost*, „leze mi to z krku“ – *je toho už moc protiví se mi to*.

Dále se krk vyskytuje v souvislosti se **starostmi**: „uvázat si někoho, něco (starost, nesnadný úkol, placení) na krk“ – *převzít starost o někoho, o něco*, „hodit někomu něco na krk“ – *dát na starost, přidělit nepříjemnou práci, obtížnou povinnost*, „mít někoho, něco na krku“ – *musit se o někoho, o něco starat, musit něco, často nepříjemného, udělat, vyřídit ap.*, „dcera zůstala rodičům na krku“ – *musili se o ni starat, živit ji, neprovdala se*.

Krk se také objevuje ve frazémeh, které mají souvislost s **blížkostí**: „vánoce jsou už na krku“ – *blíží se (a tím i starost a práce s nimi souvisící)*, „má už sedmdesátku na krku“ – *bude mu už brzo sedmdesát*.

Krk se tedy objevuje ve frazémeh jako míra věcí, v souvislosti se starostmi a blížkostí.

Význam (2) je doložen spojeními: „mít doma pět hladových krků“, „vlaštovky živily tři krky v hnízdě“.

U významu (3) jsou uvedena spojení: „přijít o krk“, „riskovat krk“, „jde, běží (mi) o krk“.

Význam (4) je vysvětlen spojeními: „krk basy“, „loutny“, „krk řepy“ – *s chrástem odříznutá část*.

SSČ (1978) vymezuje u výrazu krk čtyři významy, které jsou shodné s těmi, jež definuje SSJČ.

Krk se vyskytuje pouze v přísloví „nevděčnému nic není vděk, by mu i pěstí za krk dal“ (Flajšhans, 2013a, 667).⁴⁵ Krk se zde objevuje pouze jako část lidského těla, do níž lze člověka (v tomto případě nevděčného) udeřit. Tento úder je udělen **pěstí**.

4.4 Části trupu

Tato kapitola představí přísloví, která se vztahují k částem trupu. O těle jako celku bylo pojednáno výše. Následující subkapitoly blíže představí jeho různé části.

4.4.1 Břicho

SSJČ (1989) vymezuje dva významy výrazu **břicho**:

- 1) *přední, u zvířat zprav. dolní část těla mezi hrudníkem a pánví*
- 2) *dutá, vydutá n. baňatá část něčeho.*

Břicho je tedy **částí těla**, u které slovník akcentuje pouze to, že je u člověka vpředu a u zvířat dole. Metaforicky pak může břicho znamenat **baňatou část** nějaké věci. V tomto případě je akcentován tvar břicha.

⁴⁵ Srov. „nevděčnému nic není vděk, by mu pak i pěstí za krk dal“ (Flajšhans, 2013b, 146).

Význam (1) je doložen frazémy, které se vztahují k **přijímání potravy** a **hladu**: „mít plné břicho“ – *být nasycen*, „kručí mu v břiše“ – *má hlad*, „roste mu břicho“ – *tloustne*, „spadlo mu břicho“ – *zhubl*, „mít větší oko než břicho“ – *být nenasytný*.

Dále se břicho spojuje s leností: „mít kosti v břiše“ – *být pohodlný, líný*.

Břicho se tedy ve frazémách vyskytuje především ve vztahu k přijímání potravy, nenasytnosti a hladu. Dále může souviset s leností.⁴⁶

Význam (2) je doložen spojeními: „břicho lodi, džbánu, houslí“.

SSČ (1978) vymezuje u výrazu **břicho** pouze jeden význam, který odpovídá významu (1), jak je definuje SSJČ.

Břicho se v příslovích objevuje pouze jako část lidského, která je primárně součástí trávicího ústrojí.

V přísloví „hladové břicho neslyší“ (Flajšhans, 2013a, 48) je břicho spojováno s **hladem**. Pokud má člověk hlad, nedá se upokojit řečmi. Pozoruhodné je zde také spojení břicha se sluchem.

V přísloví „z sytosti břicha vítězství bere zadek“ (Flajšhans, 2013a, 48)⁴⁷ je břicho spojováno se **sytností**. Vystupuje zde spolu se zadkem, s nímž také tvoří součást trávicího ústrojí.

V přísloví „sedláku, když ho dlouho prosí, se nadýmá břicho“ (Flajšhans, 2013a, 48) je břicho dáváno do souvislosti s **pýchou**. Člověk, který je dlouho o něco žádán, se dme pýchou, stejně jako se nadýmá břicho.

Břicho je tak v příslovích uváděno v souvislosti s hladem, sytností a „nadýmáním se“ pýchou. Společně se zadkem zde představuje součást trávicího ústrojí.

4.4.2 Zadek

SSJČ (1989) vymezuje dva významy slova **zadek**:

- 1) *zadní část, zadní strana něčeho (op. předek)*
- 2) *zadnice, řiť*.

⁴⁶ O břiše více Saicová Římalová, L. (2012): Břicho v českém jazykovém obrazu světa. In Vaňková, I. (ed.), *Tělo, smysly, emoce v jazyce*. Praha: FF UK. s. 63–77.

⁴⁷ Srov. „z sytosti břicha vítězství bere zadek“ (Flajšhans, 2013b, 840).

Jako centrální význam tedy slovník uvádí **zadní stranu** nějaké věci. Metaforicky se k ní pak vztahuje označení **části těla**.

Význam (1) je doložen spojeními: „zadek budovy, vozu, nábytku, košile“, „kůň vyhodil zadkem“. V zemědělství znamená zadek (*u koně*) *zadní nohy*.

Význam (2) je doložen frazémy: „padnout před někým na zadek“ – *dostat z něho strach, bez námitek se podřídit*, „lézt někomu do zadku“ – *podlézat*, „potřeboval by nakopat do zadku“ – *být potrestán, prudce odmítnut*, „svrbí, svědí ho zadek“ – *není spokojen s tím, co má*.

Zadek se tedy vyskytuje v několika frazémeh s různými významy (stejně jako řiť – viz 4.4.3, a prdel – viz 4.4.4).

SSČ (1978) vymezuje u výrazu **zadek** dva významy, které jsou shodné s těmi, které definuje SSJČ.

V příslovích se **zadek** vyskytuje jako část těla, u níž začínají nohy a která je součástí vylučovacího ústrojí. V tomto případě je dána do souvislosti s břichem. Objevuje se také přísloví, kde je zadek součástí zvířecího těla.

Přísloví „z sytosti břicha vítězství bere zadek“ (Flajšhans, 2013b, 840)⁴⁸ spojuje břicho a zadek jako součásti trávicího a vylučovacího ústrojí.

V přísloví „ktož dvěma cestami choditi chce, neb zadek, neb rúcho sobě roztrhnúti musí“ (Flajšhans, 2013b, 840) je zadek části těla, u níž začínají nohy. Pokud by každá tato noha měla jít jinou cestou, vedlo by to k „rozpůlení“ člověka.

V přísloví „zadku holého žádný neoblúpi“ (Flajšhans, 2013b, 841) se říká, že pokud někdo nic nemá, nemůže mu nikdo nic vzít. Holý zadek zde představuje absolutní chudobu.

Přísloví „lépe jedné svini zadek mažeme, nežli všem“ (Flajšhans, 2013b, 840) jsme nabádání k tomu, abychom si zvolili menší zlo. V tomto případě se jedná pravděpodobně o zvířecí zadek, ačkoliv jako svini lze označit také člověka.

Zadek jako součást lidského těla je tedy v příslovích spojován především s vylučováním a tím, že u něj začínají nohy.

⁴⁸ Srov. „z sytosti břicha vítězství bere zadek“ (Flajšhans, 2013a, 48).

4.4.3 Řiť

Podle SSJČ (1989) má výraz **řiť** čtyři významy:

- 1) *zadek, zadnice*
- 2) *konečníkový otvor*
- 3) *nář. řiťoví*
- 4) *nář. ve spoj. kuří, kozí ř. (Něm.) kuří oko.*

Řiť tedy může znamenat jak **celou zadnici**, tak **konečníkový otvor**. Lze tak také metaforicky označit **konce snopů** a **kuří oko**.

Význam (1) je doložen spojením „nevědí pýchou, kde jim sedí řiť“, který pochází z díla Vladimíra Neffa, a znamená *co dělat*. Dále je uveden frazém „do řiti by vlezli“ – *jsou podlézaví*.

Řiť se tedy objevuje ve frazémeh v různých kontextech (obdobně jako zadek, viz 4.4.2, a prdel, viz 4.4.4).

Význam (2) je doložen frazémem „řiť se mu stahuje (strachem)“, který znamená *má strach*. Anatomicky se jedná o *vývod konečníku, řitní otvor*, v biologii znamená „buněčná řiť“ *otvor, kterým z buňky odcházejí nestrávené látky (u některých prvoků)*.

U významu (3) je uvedeno slovní spojení z díla Karla Matěje Čapka-Choda „ježaté řitě snopů“.

Význam (4) není doložen žádným dalším spojením.

SSČ (1978) uvádí u výrazu řiť pouze jeden význam, který odpovídá výrazu (2), jak je definuje SSJČ.

Řiť se vyskytuje pouze v jednom přísloví jako součást zvířecího těla. V přísloví „ovci stříhú, kozi řit lupá“ (Flajšhans, 2013b, 354) je řiť dávana do souvislosti s proječováním strachu.

4.4.4 Prdel

Podle SSJČ (1989) má výraz **prdel** jeden význam:

- 1) *ob. vulg. zadnice, zadek, řiť.*

Může se tak jednat pouze o vulgární označení **části těla**.

Význam (1) je doložen frazémy „do prdele půjdeš“ – *nikam nepůjdeš*, „lézt někomu do prdele“ – *podlézat*, „polib, vyliž mi prdel“ – *hrubé odbytí*, „mít prdel v kalupu“ – *mít spěch*; *mít strach*, „do prdele“ – *výraz nevole nebo nesouhlasu*.

Prdel se tedy také objevuje v několika frazémeh, v nichž má různý význam, vždy však vulgární (obdobně zadek, viz 4.4.2, a řiť, viz 4.4.3).

SSČ (1978) výraz **prdel** vůbec neuvádí.

Prdel se vyskytuje pouze v přísloví „dvě žíly jednotejně vcházejí do jedné prdele“ (Flajšhans, 2013b, 258).⁴⁹ Prdel je zde spojována se žílou. Jelikož je však již toto dnes nesrozumitelné, není možné blíže identifikovat význam částí těla v něm.

4.5 Orgány

V této kapitole budou představeny dva vnitřní orgány lidského těla: srdce a žaludek.

4.5.1 Srdce

Srdce má podle SSJČ (1989) osm významů:

- 1) *dutý kuželovitý sval působící svým smršťováním pohyb krve v cévách*
- 2) poněk. kniž. *citový zájem, cit (zprav. náklonnost, láska); duševní, zejm. citová stránka, duševní život člověka, jeho smýšlení, cítění, nitro*
- 3) *odvaha, zmužilost*
- 4) kniž. *hrud', prsa*
- 5) kniž. *člověk jako nositel něj. citu*
- 6) kniž. *střed*
- 7) *věc n. kresba ap. připomínající srdce stylizovaným tvarem*
- 8) *co nějak srdce připomíná.*

Srdce tedy podle SSJČ může znamenat **orgán** a metonymicky pak také **hrud'**. Dále může srdce metonymicky označovat **lásku** a **odvahu** nebo člověka, který je **nositelem nějakých citů**. Metaforicky se výrazu srdce používá pro označení **středu** a věcí nebo kreseb, které jsou nějak srdci **podobné**.

⁴⁹ Srov. „dvě žíly ... do jedné prdele“ (Flajšhans, 2013b, 892).

Význam (1) je doložen frazémy, v nichž se srdce vyskytuje ve významu *citového zaujetí nebo významu plné intenzity, opravdovosti*: např. „udělat něco s lehkým (těžkým) srdcem“ – *bez lítosti, bezstarostně (s lítostí, nerad)*, „nechci ti dělat těžké srdce“ – *způsobovat ti starost, zarmucovat tě*, „nebylo nám lehké, bylo nám těžko u srdce“, „to mi leží na srdci“ – *tíží mou mysl, dělá mi starosti* atp.

Srdce se tedy ve frazémech objevuje především ve spojení s emocemi a starostmi.⁵⁰

Význam (2) je vysvětlen frazémy: „otevřít někomu své srdce“ – *odhalit své nitro, svěřit se mu*, „vylévat někomu své srdce“ – *svěřovat se mu se svými city, bolestmi*, „mít dobré, zlaté srdce“ – *být dobrý, přející*.

Význam (3) je doložen frazémem: „srdce mu spadlo do bot, měl srdce v botách (do kalhot, v kalhotách)“ – *ztratil odvahu, měl strach*.

U významu (4) je uveden frazém „přivínout někoho k svému srdci“, který znamená *obejmout ho*.

U významu (5) jsou uvedena spojení: „milující mateřské srdce“, „dvě milující se srdce“.

Význam (6) je doložen spojeními: „Čechy leží v srdci Evropy“, „v srdci lesa“.

Význam (7) je vysvětlen spojeními „perníkové srdce z pouti“, „milenci vyryli srdce do kůry stromu“, „srdce vyříznuté v lenochu selské židle“ – *ozdobný otvor v podobě srdce*, v karetní terminologii mají „srdce“ význam *barva v kartách označená červenými srdci, červené*.

Význam (8) dokládá spojení „srdce zvonu“ – *kovová bicí součást zavěšená uvnitř zvonu*, v technické terminologii znamená „unášecí srdce“ – *(u obráběcích strojů) upínací nářadí srdcovitého tvaru*.

SSČ (1978) vymezuje šest významů výrazu srdce, které odpovídají významům (1), (2), (4), (5) a (6), jak je definuje SSJČ. Poslední význam v sobě spojuje významy (7) a (8) podle vymezení SSJČ.

⁵⁰ O srdci více Vaňková et al., 2005, 247–264.

V mnoha příslovích se **srdce** pojí s jinými lidskými částmi těla. Jedná se především o **oči**, **jazyk** a **ústa**. Jazyk a ústa v těchto příslovích znamenají orgány **řeči**. V těchto příslovích srdce představuje především sídlo citů a emocí.

V příslovích „co na srdci, to v ústech (na jazyku)“ (Flajšhans, 2013b, 502),⁵¹ „což člověk rád přemítá v srdci, o tom rád mluví“ (ibid., 503), „čím srdce jest naplněno, o tom ústa mluví“ (ibid.),⁵² „srdce blázna v ústech jeho“ (ibid., 506), „vřet' každému srdce po jazyku svému“ (ibid., 507) a „z hojnosti srdce ústa mluví“ (ibid.) se srdce klade dohromady s jazykem, ústy a mluvením. Tyto orgány a činnosti jsou spolu v souladu – jaké něco člověk v srdci cítí, tak také mluví.

Také v příslovích „ktož sě slovy a ne srdcem dělá přítelem, slušie ho otbýti podobným fortem“ (Flajšhans, 2013b, 504), „řeč sladká jako med, v srdci jako lýtý jed“ (ibid.), „slovem, ne srdcem“ (ibid., 506) a „v ústech med (a stred) a v srdci jed“ (ibid., 507)⁵³ je srdce ve spojení s ústy, řečí a slovy. Avšak mezi srdcem a řečí je rozpor. Mluví se přetvařuje, lže, protože neříká to, co má ve skutečnosti v srdci.

Srdce se také vyskytuje ve spojení s očima. Příslloví „co sejde s očí, to vyjde ze srdce“ (Flajšhans, 2013b, 502) a „čeho oči nevidie, toho srdce neželé“ (ibid., 503) poukazují na spojení těchto orgánů. Oči (jako orgán zraku) zde dodávají srdci vjemy, na základě nichž srdce produkuje emoce.

V dalším přísloví se srdce objevuje jako řídicí orgán těla. V přísloví „co které srdce miení ... to vše znáti na vezření“ (Flajšhans, 2013b, 502) se říká, že to, co má člověk ve svém srdci, je poznat z jeho vzhledu. Příslloví „tělo mládo, srdce veselo“ (ibid., 507) spojuje srdce s tělem, avšak tím, co je v dominantní roli, je tělo.

Dalším důležitým okruhem, jsou ta přísloví, v nichž je srdce spojováno s emocemi. V souvislosti s **pláčem** se objevují přísloví „když popláče, ot srdce otlehne“ (Flajšhans, 2013b, 504), kde pláč pomáhá srdci, které něco tíží. Naopak přísloví „když dědic pláče, v srdci sě směje“ (ibid.) není pláč upřímný a je se srdcem v rozporu. Smutné srdce může utěšit také Bůh, jak praví přísloví „Pán Bóh smutné srdce těší: kurvy topí, lotry věší“ (ibid., 505). V příslovích se objevuje také veselé srdce: „veselé srdce přispořuje zdravie“ (Flajšhans, 2013b, 507). Emoce člověka jsou v těchto případech přenášeny na srdce, které je takto

⁵¹ Srov. „co na srdci, to v ústech“ (Flajšhans, 2013b, 713). Srov. „co na srdci, to na jazyku“ (Čermák, 2013, 106).

⁵² Srov. „čímž srdce jest naplněno, o tom usta mluví“ (Flajšhans, 2013b, 501).

⁵³ Srov. „v ústech med, v srdci jed“ (Flajšhans, 2013b, 717).

antropomorfizováno. Srdce je také dáváno do souvislosti s celkovým stavem a zdravím člověka.

Srdce se také spojuje se svědomím a vlastnostmi člověka. Dobré vlastnosti se objevují v přísloví „ktož dobré milují, mají co k sobě v srdce vzieti“ (Flajšhans, 2013b, 504). Někdy však i tyto dobré vlastnosti mohou člověku přinést trápení: „milost nic jiného nenie, nežli ... v srdci konečná muka“ (ibid., 505). Naopak špatné člověku přitěžuje, jak dokládají přísloví „čistota v ráj nedovodí, jež ot srdcě nepochodí“ (ibid., 503) a „nesmělé (hubené) srdce cti nedochází (nikdy nedojde)“ (ibid., 505).

Srdce se také objevuje v přísloví „kde poklad, tu srdce“ (Flajšhans, 2013b, 504), v němž je srdce spojováno s pokladem. Bohužel již dnes toto přísloví není srozumitelné a význam srdce v něm není zřejmý.

V jednom případě se objevuje srdce ve významu věci. Příklad přísloví „právo bez exekucí jako zvon bez srdcě“ poukazuje na něco, co bez srdce nemá význam (Flajšhans, 2013b, 505).

Srdce se tedy objevuje v několika různých kontextech. Důležité je spojení s jazykem, ústy a řečí, podstatná je také souvislost s očima. Srdce se dále v příslovích objevuje jako sídlo lidských emocí a charakterových vlastností. S tím souvisí i vztah k lidskému zdraví. V jednom případě se v přísloví objevuje srdce zvonu.

4.5.2 Žaludek

V SSJČ (1989) se vymezuje jeden význam výrazu **žaludek**:

- 1) *svalový vakovitý orgán v břišní dutině, sloužící k promíšení potravy trávicími šťávami.*

Žaludek tedy znamená pouze **orgán**, který se nachází v břiše.

Význam (1) je doložen např. frazémy: „vyprat, vypláchnout, vyčistit někomu žaludek“ – *vyhubovat mu*, „mít někoho, něco v žaludku, mít někoho, něčeho plný žaludku“ – *nenávidět ho, to*, „někdo, něco mu leží v žaludku“ – *vzbuzuje u něho odpor, nenávisť*, „vidět někomu až do žaludu“ – *důkladně ho znát*, „mít kachní, dobrý žaludek“ – *být stále hladov, všechno sníst; mít velkou trpělivost*.

Žaludek se tedy objevuje ve frazémích v mnoha různých kontextech. Nejde vždy jen o souvislost s trávením, v žaludku se mohou nacházet a jiné věci než potraviny. Ve většině frazémů je žaludek konceptualizován jako nádoba.

SSČ (1978) vymezuje u výrazu **žaludek** také jeden význam, který je shodný s tím, jaký uvádí SSJČ.

V příslovích se objevuje pouze **žaludek**, který je nakažený. Nevyskytuje se ve spojení se žádným jiným orgánem.

V přísloví „nakaženému žaludku i sladké věci zdadie sě hořké“ (Flajšhans, 2013b, 883) je žaludku připisována schopnost rozpoznávat chutě. Jelikož však žaludek není v pořádku, nevnímá tyto chutě správně.

V přísloví „zlé svědomie, nakažený žaludek“ (Flajšhans, 2013b, 883) je žaludek dáván do souvislosti se svědomím. Špatné svědomí je uváděno v souvislosti s nemocným žaludkem.

V obou příslovích se vyskytuje pouze nemocný žaludek. V prvním je kvůli tomu poškozena jeho funkce. Zajímavá je zde údajná schopnost žaludku vnímat chutě. Ve druhém je špatný žaludek uveden ve vztahu s černým svědomím.

4.6 Ruka a její části

Tato kapitola se bude věnovat **ruce** a jejím jednotlivým **částem**.

4.6.1 Ruka / ruce

Ruka má podle SSJČ (1989) čtyři významy:

- 1) *nejdolejší část horní končetiny (s prsty), sloužící k práci a k držení předmětů; celá lidská horní končetina*
- 2) *co má podobu ruky*
- 3) *rukopis, písmo*
- 4) *ve spoj. levá, pravá r. (boční) strana; levice, pravice.*

Ruka tedy může znamenat jak celou **horní končetinu**, tak jen její **spodní část**. Metaforicky také znamená něco, co je ruce **podobné**. Metonymicky se pak jako ruka označuje také něčí **rukopis**. Metonymicky pomocí ruky označujeme také **strany**.

Význam (1) je doložen velmi rozsáhlým seznamem spojení a frazémů. SSJČ tyto frazémy dělí do sedmi okruhů:

- a) *význam blízkosti, dosažitelnosti nebo vůbec nějaké vzdálenosti*
- b) *význam práce, zabývání se něčím, činnosti, jednání vůbec*
- c) *význam peněz, majetku*

- d) (zprav. mn.) *význam vlivu na něco, někoho, moci nad něčím, někým, držení, vlastnění něčeho, vlády, převahy nad něčím, někým*
- e) *význam osoby n. instituce, která je původcem činnosti n. nositelem moci, vlivu, která má něco v držení, vlastnictví apod.*
- f) *význam pomoci, podpory, ochrany, součinnosti, přátelství.*
- g) *ve význam záruky, ujištění apod.*

Význam (2) je doložen spojeními „plechová ruka návěstidla“, „mechanické ruce“ – *označení pro různá (též dálkově ovládaná) manipulační zařízení nahrazující lidské ruce.*

U významu (3) jsou doložena spojení „vše je psáno stejnou rukou“ a „mít vypsanou ruku“.

U významu (4) jsou uvedena spojení „dveře po pravé ruce“ – *na pravé straně*, „šel po její levé ruce“ – *po levém boku.*

SSČ (1978) definuje pět významů výrazu **ruka**. Čtyři významy se shodují se SSJČ, pátým je *nejdolejší část přední končetiny opic.*

Ruka se objevuje především ve spojení s prací a pomocí. Objevuje se také spojení s prstem.

Přísloví „dáš se za prst ujetí, ujměť za celou ruku“ (Flajšhans, 2013b, 386) uvádí ruku ve spojení s její částí – prstem. Přísloví varuje před někým, kdo chce zdánlivě málo, ale pak své požadavky stále stupňuje.

Stejně tak varuje přísloví „kněz nikdá nemá dosti: jednu rukou žehná a druhou bere“ (Flajšhans, 2013b, 388), které říká, že ruka může dávat a brát. Podobně přísloví „kde jsou ruce mnohé, ať se dveře zamykají“ (ibid., 387) varuje před krádežemi.

O těžké manuální práci chudých lidí hovoří přísloví „kteří lidé pracují rukama svýma těžce, jest jim potřebie přivíratí měšce“ (Flajšhans, 2013b, 388). Práce rukama je zde dávána do spojitosti s měšcem, který se objevuje také v přísloví „tu jest dobře, kde se měšec s rukou vadí“ (ibid., 394), které nabádá ke spořivosti.

Před lenivostí varuje přísloví „líná (lenivá) ruka holé něštěstie“ (Flajšhans, 2013b, 389). Líná ruka zde metonymicky zastupuje líného člověka.

V přísloví „když (kde) ruka ruku myje, obě býváte (bývají, budou..) bílé (pěkné atp.)“ (Flajšhans, 2013b, 388)⁵⁴ se dvě ruce objevují při vzájemné spolupráci, zde ovšem v negativním kontextu souhry v nekalých záležitostech.

Příslloví „jedné ruce samé zdvíhati nesnadno“ (Flajšhans, 2013b, 387) se poukazuje na to, že ruce jsou **párovou končetinou** a působí ve vzájemné souhře. Příslloví také poukazuje na pomoc a spolupráci, která může být pomocí rukou vykonávána. Pokud je ruka jen jedna, práce tak dobře nepostupuje.

V přísloví „lepší holub v ruce, než jeřábek na střeše“ (Flajšhans, 2013b, 389) ruka představuje jistotu. Co držíme v ruce, je již naše.

Dnes již nesrozumitelné přísloví „kde milost, tu oči, kde bolest, tu ruku“ (Flajšhans, 2013b, 387) dává ruku do souvislosti s bolestí. Jedná se tedy pravděpodobně o pomocnou ruku. Ve stejném přísloví se objevují také oči, kde se přiřazují k milosti.

Ruka se tedy v příslovích objevuje především ve spojení s pomocí a prací, braním a dáváním. Ne vždy je však její činnost pozitivní. Může pracovat a pomáhat, ale také krást či být líná.

4.6.2 Pěst

Podle SsJČ (1989) má výraz **pěst** čtyři významy:

- 1) *ruka se sevřenými, zaťatými prsty*
- 2) bás. *ruka*
- 3) pancéřová p. (za 2. svět. války) *ruční protitanková zbraň používaná Němci*
- 4) *stará výšková míra, obyč. k měření koní (asi 10,5 cm).*

Pěst tedy může být **gestem**, které vytvoří ruka s prsty, ale také metonymicky **celá ruka, válečná zbraň** nebo stará **délková míra**.

Význam (1) je doložen frazémou: „jednat na svou, na vlastní pěst“ – *o své vůli, na svůj vrub*, „hodí se to (k sobě) jako pěst na oko“ – *vůbec to nepatří k sobě, je to zcela nevhodné*.

Pěst tedy také nevytváří ve frazémech nějaké výraznější významové okruhy.

Význam (2) je doložen slovním spojením „pluh táhne žena, muž jej tlačí pěstí“.

⁵⁴ Srov. „ruka ruku myje / meje“ (Čermák, 2013, 99).

Význam (3) není nijak více vysvětlen.

U významu (4) se uvádí věta z díla Aloise Jiráska „hnědák vysoký šestnáct pěstí“.

SSČ (1978) také definuje u významu pěst pouze jeden význam, která je shodný s tím, který vymezuje SSJČ.

Pěst se objevuje pouze v přísloví „nevděčnému nic není vděk, by pak mu i pěstí za krk dal“ (Flajšhans, 2013b, 146).⁵⁵ Pěst se zde objevuje jako část těla, kterou lze někoho udeřit. Spolu s pěstí se v přísloví vyskytuje krk, do nějž je nevděčný člověk pěstí udeřen.

4.6.3 Hrst

Podle SSJČ (1989) má výraz **hrst** dva významy:

- 1) *prohnutá dlaň s ohnutými prsty tvořící jakoby miskou (připravená něco nabrat n. uchopit, n. něco držící); množství něčeho, které se do ní vejde*
- 2) *malé množství něčeho vůbec; trocha.*

Hrst tedy může znamenat jak **tvar**, který lze z dlaně a prstů vytvořit, tak také množství, které se do ní vejde. Metaforicky se pak jedná o **malé množství** vůbec.

Význam (1) je definován frazémy: „rozhazovat plnými hrstmi – *nesmírně utrácet*, „vzít oči do hrsti“ – *dobře, pozorně se podívat*, „vzít rozum do hrsti“ – *bedlivě něco rozvážit*, „smát se do hrsti“ – *v duchu, potají*, „mít (držet) někoho v hrsti“ – *mít ho v moci, ovládat ho*, „mít (držet) něco v hrsti“ – *mít to jisté*.

Hrst se ve frazémech objevuje především jako část těla, v níž lze něco držet nebo do níž lze něco uchopit. Je tedy také konceptualizována jako nádoba.

Význam (2) je doložen např. příslovím „lepší hrst jistoty než pytel naděje“, které má význam: *je výhodnější mít třeba málo, ale jisté, než mnoho, ale nejisté*.

SSČ (1978) definuje u výrazu hrst jeden význam, který odpovídá významu (1), jak je definuje SSJČ.

Hrst se objevuje pouze v přísloví „lepší vrabec v hrsti nežli čáp na střeše“ (Flajšhans, 2013a, 358), které říká, aby si lidé vážili věcí, které mají jisté.

4.6.4 Prst

⁵⁵ Srov. „nevděčnému nic není vděk, by mu i pěstí za krk dal“ (Flajšhans, 2013a, 667).

Podle SSJČ (1989) má výraz **prst** pět významů:

- 1) *jeden z pěti pohyblivých chápavých útvarů zakončujících ruku*
- 2) *díl rukavice*
- 3) *jeden z pěti pohyblivých útvarů zakončujících chodidlo nohy*
- 4) *zool. konečná část okončetin obratlovců*
- 5) *předmět připomínající tvarem prst.*

Prst tedy může znamenat nejen část lidského těla – prst na ruce a prst na noze, ale metaforicky také část zvířecího těla. Metonymicky se jedná o část rukavice, metaforicky o předmět připomínající prst.

Význam (1) je definován frazémy, v nichž se vyskytuje v souvislosti s **počítáním**: „spočítat něco na pěti prstech“ – *snadno*, „takové lidi spočítáš na prstech“ – *je jich málo*, „vypočítat si na prstech, jak to dopadne“ – *snadno si domyslit*.

Dále se prsty vyskytují ve frazémeh v souvislosti s **krádežemi**: „platit pěti prsty“ – *krást*, „koupit za pět prstů“ – *ukrást nebo jinak zadarmo získat*, „mít dlouhé prsty“ – *krást; mít veliký, třebas utajovaný vliv*.

Dalším frazémem je např. „mít v něčem prsty“, který znamená *účast (zprav. tajenou.)*.

Prst se tedy vyskytuje ve frazémeh především s počítáním, krádežemi a (tajným vlive) nebo účastí.

Význam (2) je doložen spojeními „rukavice s polovičními prsty“, „gumový, kožený prst (pro ochranu při poranění)“.

U významu (3) je uvedeno např. spojení „koukaly mu prsty z bot“.

Význam (4) není dále nijak vykládán.

U významu (5) je uvedena definice technického termínu: „prsty žacího stroje“ – *strojová součást ve tvaru prstu*.

SSČ (1978) vymezuje u výrazu tři významy, které odpovídají významům (1), (3) a (4), jak je definuje SSJČ.

Prst se v příslovích vyskytuje v souvislostech, kdy se prstem ukazuje, někam se strká nebo může být někomu nabídnut k pomoci.

Příslloví „milostiť jest prstem neukázati“ (Flajšhans, 2013b, 303) žiká, že prstem by se nemělo ukazovat.

Příslloví „nestrkaj (nechci strkati, nerod' klásti) prsta, kde se dvěře svírají (mezi dřvi a podvoj)“ (ibid.) říká, abyc se lidé nevměšovali do nebezpečných věcí.

V příslloví „dáš se za prst ujieti, ujměť za celu ruku“ (Flajšhans, 2013b, 386) se říká, že je potřeba dát si pozor na lidi, kteří po nás žádají jen malou pomoc, ale následně toho chtějí mnohem více.

Celkově se tedy prst vyskytuje v přísllovích ve třech různých činnostech, které s ním mohou být spíše chybně vykonávány.

4.7 Noha a její části

Tato kapitola se bude věnovat **noze** a jejím jednotlivým **částem**.

4.7.1 Noha / nohy

Noha má podle SSJČ (1989) sedm významů:

- 1) *končetina sloužící k pohybu (u lidí dolní)*
- 2) ob. zprav. ve spoj. ani noha *nikdo*
- 3) ust. spoj. muří noha *čarovný obrazec v tvaru pětícípé hvězdy nakreslený jedním tahem, šifra, podpis, čmáranina*
- 4) *co něčím nohu třeba i velmi vzdáleně připomíná*
- 5) *spodek mající podobu nohy a sloužící jako podpěra; dolejší, spodní část něčeho*
- 6) mn. nohy (u lůžka n. hrobu) *strana, kde ležící člověk má nohy*
- 7) † (délková míra) *stopa*.

Noha tedy znamená část těla, končetinu, u níž je akcentováno, že jde o končetinu dolní. Jako synekdocha může zastupovat člověka, resp. nikoho, ve spojení „nepřišla ani noha“. Metaforické vyjádření „muří noha“ označuje obrazce, šifry, nečitelné podpisy a rukopisy. Další metaforické vyjádření znamená něco, co je noze podobné. Metonymická pojmenování pak označují něco, co tvoří dolejší část něčeho, co je podpěra;⁵⁶ případně co má věcnou souvislost s tím, kam se kladou obvykle nohy. Poslední význam metonymicky označuje starou délkovou míru.

⁵⁶ Je zde tedy opět akcentováno to, že se daná část nachází dole.

Význam (1) je doložen frazémy související s **pohybem** a jeho **rychlostí**: „jít co noha nohu mine“ – *pomalou*, „šel, kam ho nohy nesly“ – *bez cíle*, „utíkal, co mu nohy stačily“ – *velmi rychle*, „vyskočit rovnýma nohama“ – *rychle*, „skočit někam rovnýma nohama“ – *rychle, bez uvažování*.

Dále se noha objevuje ve frazémách v souvislosti se **stáním**, **samostatností** a **jistotou**: „postavit se na vlastní nohy“ – *stát se samostatným*, „stát na vlastních nohách“, „cítil pevnou půdu pod nohama“ – *být jistý*.

Noha se objevuje ve frazémách v souvislosti se stáním, tak pohybem. V případě pohybu lze jejím prostřednictvím určovat rychlost, v případě stání nese význam jistoty a stability.⁵⁷

Význam (2) je doložen např. spojením „ani noha nepřišla“.

U významu (3) je uveden příklad „divné klikyháky a muří nohy“.

Význam (4) je doložen botanickými termíny „bršlice kozí noha“ a „ježatka kuří“.

Význam (5) je doložen spojeními „nohy u stolu“, „nohy postele, skříně, svícnu“, „noha houby“ – *třeň*.

Význam (6) je vysvětlen příklady „stál v nohách (postele, hrobu)“, „sedla si do noh postýlky“.

Význam (7) je vysvětlen citátem z díla Zikmunda Wintera „dřevo deset noh dlouhé“.

SSČ (1978) definuje tři významy výrazu **noha**, které odpovídají významům (1), (5) a (6), jak je definuje SSJČ.

Noha se v příslovích objevuje pouze jako pojmenování dolní končetiny. V některých případech se jedná o lidskou nohu, v jiných o nohu zvířecí.

V přísloví „musejí silné nohy býti, kteréž umějí dobré bydlo (šťestie) nositi“ (Flajšhans, 2013a, 1450) představují nohy končetinu, která nese lidské živobytí. Aby bylo toto živobytí dobré, musejí být i tyto nohy silné.

⁵⁷ O noze více Čurďová, V. (2012): Pohyb po nohou jako zdrojová oblast metafor v odborných textech (Představové schéma cesta v češtině). In Vaňková, I. (ed.): *Tělo, smysly, emoce v jazyce*. Praha: FF UK, s. 88–96.

V přísloví „někdy i slepý podkovu nalezne, když o ni nohú zavadí“ (Flajšhans, 2013a, 1450) se objevuje noha, jako končetina, pomocí níž se pohybujeme. V přísloví se objevuje jako prostředek náhody, která někdy každému přinese štěstí.

Přísluví „s nepriateľem sĕ nesvař, ale dočkajĕ ho ... podtrhniž mu nohy“ (Flajšhans, 2013a, 1451) radí, abychom byli k nepřátelům krutí a nebáli se odplaty. Nohy zde znamenají část těla, na níž člověk stojí, která mu přináší stabilitu. Když někomu nohy podrazíme, člověk tak o svou stabilitu a jistotu přijde.

Také přísloví „trn v nožĕ, myš v stožĕ“ (Flajšhans, 2013a, 1452) říká, že pokud má noha nějaké zranění, přináší to člověku neštěstí.

Přísluví „čtyřem kolám více věřiti než čtyřem nohám koňským“ (Flajšhans, 2013a, 1449) a „kóň na čtyřech nohách i potkne sĕ“ (Flajšhans, 2013a, 1450) vyjadřují nad (koňským) nohama pochybnosti. Ani čtyři nohy nemusejí představovat úplnou jistotu a stabilitu a je tedy lepší se spolehnout i na jiné věci.

Přísluví „dluh má nohy, pole oči a les uši“ (Flajšhans, 2013a, 1449) přisuzuje dluhu nohy. V tomtéž přísloví se dále objevují oči a uši. Dále existuje přísloví „(nebudelit') s námi Boha, neujdeť (nás tudíž) noha“ (ibid., 1451). Obě tato přísloví jsou však dnes již archaická a těžko srozumitelná.

Noha se tedy v příslovích objevuje jako lidská i zvířecí končetina sloužící k pohybu a stání, která přináší stabilitu a jistotu. Tato stabilita však nemusí být zcela neproblematická a někdy je proto třeba se spolehnout na jiné opory.

4.7.2 Úd / údy

Podle SsJČ (1989) má výraz **úd** jeden význam:

1) *pohyblivá část (lidského) těla, zvl. ruce a nohy.*

Výraz **úd** tedy označuje pouze (lidské) končetiny.

Význam (1) je definován spojeními „natáhnout, protáhnout si všechny údy“ a „cítit únavu v údech“.

Úd tedy i ve slovních spojeních znamená lidské končetiny.

SsČ (1978) uvádí u výrazu **úd** dva významy. První se shoduje s tím, který vymezuje SsJČ, druhý je definován jako *pohlavní úd, pyj*.

V příslovích se **úd** vyskytuje spíše ve významu nohy, v jednom případě by se však mohlo jednat také o ruku.

Přísluví „úd po hlavě jíti má“ (Flajšhans, 2013b, 693) se úd vyskytuje ve významu nohy. Úd se zde objevuje ve spojení s hlavou. Přísluví poučuje, aby člověk dříve přemýšlel, než něco udělá.

V přísloví „když hlava neduží, ve všech údiech statka nenie“ (Flajšhans, 2013b, 693)⁵⁸ může úd znamenat nohy i ruce. Úd se zde dává do spojitosti s hlavou, která údy řídí. Pokud je tato hlava nemocná, nejsou v pořádku ani údy.

Údy se tedy v příslovích objevují vždy ve spojení s hlavou, která tyto údy řídí. Proto také je hlava v příslovích důležitější a údy jsou na ní závislé.

4.7.3 Koleno

Koleno má podle SSJČ (1989) dva významy:

- 1) *ohbí nohy, kloub mezi stehnem a bércecm,*
- 2) *ohbí vůbec.*

Koleno tedy může znamenat buď **část lidského těla**, nebo metaforicky věc, která je kolenu **podobná**.

Význam (1) je doložen frazémy, v nichž se koleno objevuje v souvislosti s **pokorou**: „srazit někoho na kolena“ – *porazit, pokořit*, „na kolenou prosit“ – *úpěnlivě*, „na kolenou děkovat“ – *vroucně*.

Dalším okruhem jsou frazémy, které kolena spojují se **stářím**: „pamatovat, šetřit na stará kolena“ – *na stáří*, „na stará kolena se dočkat vděku“ – *v stáří*.

Kolena se tedy ve frazémách vyskytují především s pokorou (v souvislosti s klečením) a se stářím.

Význam (2) je doložen spojením „koleno řeky“. V technické terminologii se jedná o *spojovací součást, např. potrubí v ohybu, komínové roury*.

SSČ (1978) definuje u výrazu koleno také dva významy, které se shodují s těmi, které uvádí SSJČ.

⁵⁸ Srov. „když hlava neduží (nemáhá), ve všech údiech nebývá statka“ (Flajšhans, 2013a, 266).

Koleno se objevuje pouze v přísloví „nekúsal Jidáše v koleno“ (Flajšhans, 2013a, 546), které dnes již bohužel není srozumitelné a význam kolene z něj není zřejmý.

4.7.4 Pata

Podle SSJČ (1989) má výraz **pata** tři významy:

- 1) *zadní část chodidla nohy*
- 2) *část punčochy, boty ap., kt. se navléká na patu*
- 3) *spodní, zadní n. ukončující část předmětu.*

Výraz pata tedy může znamenat **část lidského těla**, metonymicky věc, která se **navléká na patu**, nebo věc, která je **ukončující částí** předmětu, přičemž je akcentováno, že jde o spodní a zadní část této věci.

Význam (1) je doložen frazémy, v nichž se pata vyskytuje společně s hlavou: „dopis nemá hlavu ani patu“ – *je nesmyslný, zmatený* a „být vyšňořen od hlavy k patě“ – *celkově, celý*. První z těchto frazémů znamená **špatný smysl**, druhý **celého člověka**.

Dále se pata vyskytuje ve spojení s **blízkostí**: „být, jít někomu v patách“ – *těsně za ním*, „věšet se, lepit se někomu na paty“ – *ustavičně za někým chodit, být dotěrný*.

Paty se objevují také ve frazémech v souvislosti s **pohybem**: „paty si může ubrousit, ušlapat, ušoupat, uběhat“ – *může se uběhat, je velmi horlivý*, „ukázat paty někomu“ – *utéci, odejít od něho*.

V zoologické terminologii se jde o *kloub zadních končetin obratlovců; chodidlový článek hmyzu*.

Pata se tedy objevuje ve frazémech v souvislosti s hlavou ve významu správného/špatného smyslu, případně jako metonymické označení člověka. Dále se vyskytuje ve frazémech ve spojení s blízkostí a pohybem.

Význam (2) je definován slovními spojeními „punčochy roztrhané na patách“ a „bota dře na patě“.

Význam (3) je doložen spojeními: „pata hory, sopky“ – *spodní úpatí*, „pata stromu“.

SSČ (1978) definuje u výrazu pata také tři významy, které odpovídají těm, jež uvádí SSJČ.

Pata se objevuje pouze v přísloví „nejednomu mysl na koně a paty u popele“ (Flajšhans, 2013b, 105), které znamená, že mnoho lidí ve svých myšlenkách míří vysoko,⁵⁹ ale svýma nohama stojí velmi nízko. Pata zde tedy představuje onu spodní část nohy, která doléhá na zem.

⁵⁹ Kůň v českém jazykovém obraze světa představuje velké zvíře.

5. Obraz řeči v příslovích

Jak je z výše představeného materiálu patrné, hraje v mnoha příslovích důležitou roli právě **řeč**. Tato kapitola se proto pokusí nastínit, s jakými částmi těla bývá řeč spojována a jakou roli v příslovích má.

Řeč, slova, mluvení atp. se v příslovích spojují s **jazykem, ústy, srdcem, zuby** a **ušima**, dále se v těchto příslovích objevuje také hlava, oči a kosti. Z většiny těchto přísloví vychází řeč jako negativní jev, jíž by se měl člověk spíše vyvarovat, a které není radno vždy věřit. Pouze v menším okruhu přísloví řeč představuje dobrou radu nebo něco, co vychází ze srdce člověka.

5.1 Není dobře mnoho mluvit

Několik přísloví hovoří v tom smyslu, aby lidé raději mlčeli: „dobře jazyk za zuby jmiati“ (Flajšhans, 2013b, 877) a „mievaj jazyk za zuby“ (ibid.).

Přísluví „dvě máš uši, aby slyšal a jen jedna ústa, aby mluvil“ (Flajšhans, 2013b, 698) pak říká, aby člověk raději poslouchal, než mluvil.

Přísluví „co někdy z úst vrabcem vyletí, zasě toho nevtáhneš čtyřmi koňmi“ (Flajšhans, 2013b, 713)⁶⁰ říká, aby lidé mluvili s rozvahou, protože jednou vyřčené slovo nelze vzít zpět.

Vzhledem k tomu, že řeč není v příslovích vnímána příliš pozitivně (viz dále), je pochopitelné, že přísloví před ní spíše varují a radí raději naslouchat.

5.2 Řeč je falešná

Mnoho přísloví varuje před lživými a falešnými řečmi. Jako špatná je často vnímána ta řeč, která nevychází ze srdce, případně je se srdcem v rozporu.

V přísloví „horší jazyk falešníka nežli kopie protivníka“ (Flajšhans, 2013a, 433) je falešný jazyk označen za horší věc, než jakou je zbraň protivníka. V příslovích „ktož se slovy a ne srdcem dělá přítelem, slušie ho otbytí podobným fortelem“ (Flajšhans, 2013b, 504), „řeč sladká jako med, v srdci jako lýtý jed“ (ibid.), „slovem, ne srdcem“ (ibid., 506) a „v ústech med (a stred) a v srdci jed“ (ibid., 507) je řeč v rozporu se srdcem. Pokud tomu tak je, řeč není upřímná, jedná se o lež. Taková řeč pak bývá přirovnávána k jedu.

⁶⁰ Kůň v českém jazykovém obraze světa představuje silné zvíře.

V přísloví „nekupuj koně ušima, ale očima“ (Flajšhans, 2013b, 699) se říká, aby lidé při nákupu důvěřovali spíše vlastním očím, než řečem prodávajícího. Tyto řeči mohou být lživé.

5.3 Řeč ubližuje

Vedle toho, že řeč může působit jako zbraň či jed, může také skutečně ubližovat. V příslovích, v nichž se řeč takto projevuje, se mohou objevit také části těla, jimž řeč takto škodí.

V příslovích „zlý jazyk hlavě nepřeje“ (Flajšhans, 2013a, 438), „jazyk bez kostí (nemaje kostí) lámá kosti“ (ibid., 434) se přímo zmiňují části těla, kterým může řeč uškodit. Jedná se o hlavu, která je v příslovích vnímána jako velmi důležitá část lidského těla, která řídí i jeho ostatní části. Navíc může metonymicky označovat člověka samotného. V dalším přísloví se objevují kosti, které může řeč člověku obrazně zlomit, ačkoliv sám jazyk kosti nemá.

V příslovích „zlý jazyk mnoho zlého činí (natropí)“ (Flajšhans, 2013a, 439) a „štěbetný jazyk každému škodí“ (ibid., 437) se konstatuje obecná schopnost řeči škodit a ubližovat.

5.4 Řeč představuje vychloubání

Prostřednictvím řeči se lze také vychloubat a neopodstatněně chválit.

Přísloví „dobrý svůj jazyk plodí“ (Flajšhans, 2013a, 433) a „kde jeden jazyk, tu jeho sláva“ (ibid., 436) říkají, aby si člověk dávala pozor na vychloubané řeči, které často nebývají pravdivé.

5.5 Řeč představuje dobrou radu

Přes všechna varování, že řeč může být lživá či vychloubaná, se objevují také přísloví, v nichž řeč přináší člověku dobrou radu.

Přísloví „nežeň se očima, ale ušima“ (Flajšhans, 2013b, 699) a „ušima dobrou věc najlaciněji koupíš“ (ibid., 700) poukazují na to, že je dobré dát na rady jiných. Pokud člověk hledá svého životního partnera, neměl by se pouze dívat na jeho vzhled, ale měl by také poslouchat, jak o něm jiní mluví. Stejně tak při nákupu věci by si měl dát poradit od jiných, aby nakoupil co nejlevněji.

Tato přísloví jsou ve zjevném rozporu s výše zmíněným příslovím „nekupuj koně ušima, ale očima“ (Flajšhans, 2013b, 699), které radí pravý opak.

5.6 Řeč pramení ze srdce

Velké množství přísloví dává řeč ve spojitost se **srdcem**. Pokud je řeč se srdcem v souladu, jedná se o řeč upřímnou, která je oproti jiným řečem vnímána pozitivně.

V příslovích „co na srdci, to v ústech (na jazyku)“ (Flajšhans, 2013b, 502), „což člověk rád přemietá v srdci, o tom rád mluví“ (ibid., 503), „čím srdce jest naplněno, o tom ústa mluvie“ (ibid.), „vřet' každému srdce po jazyku svému“ (ibid., 507) a „z hojnosti srdce ústa mluvie“ (ibid.) se právě tato spojitost objevuje. Srdce je zde tím, z čeho řeč pramení, co řeč ovládá a ovlivňuje. Tato přísloví představují řeč pozitivně, protože má základ právě srdci.

Naopak přísloví „srdce blázna v ústech jeho“ (Flajšhans, 2013b, 506) tento vztah poněkud problematizuje, když řeč ovlivněnou srdcem přisuzuje bláznům.

6. Obraz smyslů v příslovích

Mnohá přísloví se prostřednictvím částí lidského těla dotýkají také **smyslů**. Jedná se především o **zrak** a **sluch**.

6.1 Zrak

Zrak se v příslovích objevuje především ve spojení s očima. V několika příslovích jsou oči spojovány se srdcem a myslí. Dále je zrak někdy kladen do protikladu ke sluchu.

Nebeská (Vaňková et al., 2005, 132) vymezuje pět **dílčích domén** zraku v češtině:

- a) vlastní vjem vidění
- b) oči jako orgán zraku
- c) světlo jako podmínka vidění
- d) mechanické zábrany vidění
- e) mechanické pomůcky vidění.

V českých příslovích se objevují oči v doménách a), b) a d). Tato kapitola se zaměří na zrak především v doméně a).

6.1.1 Čím více je očí, tím lépe

Jelikož zrak představuje jeden z nejdůležitějších smyslů člověka, říkají přísloví, aby ho lidé pečlivě používali a pozorně se dívali. Čím více lidí (a tedy očí) se dívá, tím více lidé uvidí: „čtyři oči více vidie nežli dvě“ (Flajšhans, 2013b, 30) a „dobré z předu i z zadu oči jmieti“ (ibid.).

Do této oblasti patří také přísloví „hospodář má sto očí“ (Flajšhans, 2013b, 31), „chcešli se čeládce dověřiti, musíš dvoje oči jmieti“ (ibid.), „oči hospodáře a hospodyně činie pilnú čeled' v díle“ (ibid., 35) a „oči hospodáře pilného činí koně tučného“ (ibid., 37), v nichž je pomocí očí vykonáván dozor, jak o tom bude pojednáno v následující kapitole.

6.1.2 Oči představují kontrolu

S předcházející kapitolou úzce souvisí oblast, kde je pomocí očí vykonáván dozor. I některá přísloví v této oblasti radí, aby takových očí bylo raději více. Všechna přísloví této kapitoly se vztahují na dozor hospodáře (a hospodyně) nad čeledí nebo zvířaty na statku.

V této oblasti se objevují přísloví „hospodář má sto očí“ (Flajšhans, 2013b, 31), „chcešli se čeládce důvěřiti, musíš dvoje oči jmieti“ (ibid.) a „oči hospodáře a hospodyně činie pilnú čeled' v díle“ (ibid., 35). Tato přísloví vždy odkazují k faktu, že je lépe, když se dívá více očí (sto očí, dvoje oči, oči hospodáře a hospodyně).

V přísloví „oči hospodáře pilného činí koně tučného“ (Flajšhans, 2013b, 37) je hospodářův dozor vykonáván nad zvířetem. Pouze v tomto přísloví se dohlížející hospodář vyskytuje sám a není řečeno, že by měl více než dvě oči.

Příslloví „kto neprohlédá a neotvírá očí (neprohlédá očima), musí měšcem dotahovati (prohlédá měšcem)“ (Flajšhans, 2013b, 33) také říká, aby se lidé pečlivě dívali a kontrolovali svůj majetek, aby na něm neměli ztráty.

Stejně tak v přísloví „nekupuj koně ušima, ale očima“ (Flajšhans, 2013b, 35) se má člověk při nákupech spoléhat na své oči (spíše než na uši), aby se nedal obelhat a z nákupu neměl ztrátu.

6.1.3 Oči zprostředkovávají vjemy

Oči slouží jako orgán zraku a zprostředkovávají člověku vizuální vjemy. V příslovích se tyto vjemy objevují především v emoční rovině, když se spojují s myslí a srdcem. Pokud oči přestanou tyto vizuální vjemy do srdce a mysli dodávat, dané skutečnosti z nich zmizí samy.

Takováto spojení se objevují v příslovích „co (sejde) s očí, to (také) sejde) s myslí“ (Flajšhans, 2013b, 29) „co sejde z očí, to vyjde ze srdce“ (ibid., 502) a „čeho oči nevidie, toho srdce neželē“ (ibid., 30). Spojení očí se srdcem a myslí funguje tedy v rovině citové (v níž může také srdce trpět) a rovině zapomínání, v níž hrají důležitější roli oči.

6.1.4 Na oči se nelze vždy spolehnout

Ani na oči se však nelze vždy zcela spolehnout. Buď mohou být zrakovému vjemu kladeny nějaké překážky, nebo zrakový vjem nemusí být ten správný.

Překážka je očím kladena v přísloví „darové a dárkové oslepují oči“ (Flajšhans, 2013b, 30). Toto přísloví říká, aby lidé se nedali zaslepit dárky, ale opravdu spoléhali na své oči. Stejně tak v přísloví „v oči (s tebú) dobře a kromě očí kúše jako pes (štípe jako had)“ (ibid., 39) se někdo může snažit člověka oklamat svým jednáním, ale ve skutečnosti být jeho nepřitelem.

Příslloví „nežeň se očima, ale ušima“ (Flajšhans, 2013b, 35) říká, aby se člověk při výběru svého partnera neřídil jen zrakovým vjemem, který nemusí být nejpodstatnější. Měl by se zde spoléhat spíše na své uši a poslouchat, jak s ním daný člověk mluví a jak o něm mluví ostatní.

6.2 Sluch

Sluch se v příslovích objevuje především ve spojení s ušima a ústy.

6.2.1 Na sluch je dobré se spolehnout

Příslloví říkají, aby se člověk na svůj sluch spoléhal, protože mu může pomoci v důležitých věcech.

V přísloví „ušima dobrou věc najlaciněji koupíš“ (Flajšhans, 2013b, 700) se říká, že pokud bude člověk dobře poslouchat, co mu ostatní radí, pořídí nejlevnější nákupy. Také přísloví „nežeň se očima, ale ušima“ (ibid., 699) říká, že je lepší spoléhat se spíše na sluch než na zrak, pokud jde o výběr životního partnera (viz 6.1.4).

6.2.2 Je dobré více poslouchat (než mluvit)

Vzhledem ke spíše negativnímu obrazu řeči v příslovích (viz výše) přísloví říká, aby člověk více poslouchal, než mluvil: „dvě máš uši, aby slyšel a jen jedna ústa, aby mluvil“ (Flajšhans, 2013b, 698). Zde je také důležitý fakt, že uši má člověk dvě, kdežto ústa jen jedna. Proto by měl více poslouchat než mluvit.

6.2.3 Na uši se nelze vždy spolehnout

Ani uši však nemusejí vždy přinést ty nejlepší informace. I tento fakt souvisí se spíše negativním obrazem řeči v příslovích (viz výše), protože člověk může slyšet také lež. Příslloví „nekupuj koně ušima, ale očima“ (Flajšhans, 2013b, 35) proto říká, aby se člověk někdy řídil raději zrakem. Tato rada je však v rozporu s příslovími „ušima dobrou věc najlaciněji koupíš“ (Flajšhans, 2013b, 700) a „nežeň se očima, ale ušima“ (ibid., 699), které radí pravý opak.

Závěr

Tato diplomová práce se věnovala příslovím, které obsahují názvy částí těla. Jejím hlavním pramenem byl slovník *Česká přísloví* Václava Flajšhansse. Východiskem pro zpracování tématu byla kognitivní lingvistika a etnolingvistika a jejich metodologické nástroje.

Jelikož není odborná literatura jednotná v definici přísloví, byla pro účely této práce (na základě jazykovědné a folkloristické literatury) takováto definice vytvořena. Podle jejích kritérií byl slovník *Česká přísloví* excerpován.

V práci se projevila specifičnost Flajšhansova slovníku, který zařazuje českou paremiologii do západoevropského kulturního okruhu. Z tohoto důvodu se v něm nevyskytují mnohá přísloví, která jsou dnes používána a jež pocházejí ze sbírky F. L. Čelakovského *Mudrosloví národu slovanského ve příslovích*.

Z Flajšhansova slovníku byla excerpována pouze přísloví (tedy nikoliv jiné parémie), která obsahují somatismy. Těchto přísloví bylo nalezeno celkem 158, vyskytují se v nich 32 somatismy. Nejvíce je zastoupeno *srdce* (24 přísloví), *oko / oči* (23 přísloví), *jazyk* (12 přísloví), *kůže* (10 přísloví), *ruka / ruce* (10 přísloví), *hlava* (9 přísloví), *noha / nohy* (8 přísloví), *ústa* (8 přísloví), *kosti* (6 přísloví), *uši* (5 přísloví) a *zuby* (5 přísloví).

Srovnáme-li tento stav se slovníkem Evy Mrhačové *Názvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice*,⁶¹ shledáme v pořadí somatismů podstatné rozdíly. V tomto slovníku se na prvních jedenácti místech vyskytují *ruka, hlava, oko, srdce, noha, huba, krev, ústa, nos, prdel a ucho*.

V našem korpusu jsou tedy podstatně více zastoupena přísloví obsahující somatismus *kůže, jazyk, kost a zub*, naopak méně se vyskytuje *krev* (3 přísloví), *nos* (1 přísloví), *prdel* (1 přísloví), *huba* se nevyskytuje vůbec.

Mnohá přísloví, která ve své sbírce uvádí Flajšhans, jsou dnes již archaická a těžko srozumitelná. Většina z nich se nevyskytuje ani ve zkoumaných výkladových slovnících (SSJČ a SSČ), ani v současných frazeologických slovnících (Zaorálkova *Lidová rčení*, Mrhačové *Názvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice*, Čermákův *Slovník české frazeologie a idiomatiky 4. Výrazy větné a Základní slovník českých přísloví. Výklad a užití*).

⁶¹ Tento slovník však neuvádí pouze přísloví. Zahrnuje celou široce chápanou frazeologii a idiomatiku. Také velikost tohoto slovníku není s naším korpusem srovnatelná.

Velké množství somatismů je v našem korpusu doloženo jen jedním příslovím (např. brada, čelo, hrst, chlup, koleno atp.), takže o jejich obrazu v příslovích nelze mnoho říct. Soustředíme se zde tedy pouze na ty somatismy, které jsou doloženy větším množstvím přísloví (viz výše).

Srdce se často spojuje s jinými částmi těla – jazykem a ústy (a jejich prostřednictvím také s řečí) a očima. Pokud se jedná o vztah srdce s jazykem a ústy (řečí), fungují tyto části těla nejčastěji v souladu. Jestliže řeč vychází ze srdce, je to řeč pravdivá a upřímná. Pokud je mezi srdcem a ústy rozpor, jedná se přetvářku a lež. Srdce se dále vyskytuje ve spojení s očima, které mu poskytují vizuální vjemy. Dále se srdce projevuje jako jeden z ústředních orgánů těla, který má vliv na emoce, náladu a celkové zdraví člověka. Srdce je také pokládáno za sídlo charakterových vlastností člověka.

Oči v příslovích představují orgán zraku. Několik přísloví hovoří o potřebě dobře se dívat a mnoho vidět. Oči jsou pro člověka cenným orgánem a měl by si je chránit. Pomocí očí je také vykonáván dozor. V těchto případech se v příslovích vyskytují více než dvě oči. Oči jsou spojovány též se srdcem, jemuž poskytují vjemy a hrají tak v tomto vztahu důležitější roli. Dále bývají oči spojovány s ušima. Většina přísloví mluví o větší důležitosti uší, protože oči lze snadno oklamat. Mohou jim být kladeny překážky, mohou být zaslepovány, např. dárky. Pouze menší množství přísloví přisuzuje očím větší význam. Oko se také vyskytuje v přísloví, které hovoří o spravedlivé výši trestu.

Jazyk je v příslovích spojován především s řečí. Tato řeč, jak již bylo zmíněno výše, může člověku škodit. Jazyk tak může přinášet lži, pomluvy, může být horší než zbraň či jed. Některá přísloví také mluví o tom, že člověk by měl spíše mlčet. Pozitivní konotace se objevuje pouze u spojení (mateřského) jazyka se srdcem.

Kůže se v příslovích našeho korpusu objevuje jako zvířecí kůže, případně materiál, který je z ní získáván. Kůže je v příslovích vnímána jako vzácná část těla, kterou je třeba chránit. Pokud se jedná o materiál, je i ten cenný a je potřeba s ním šetřit.

Ruka se v příslovích objevuje ve spojení s pomocí a těžkou prací, dáváním, ale také braním a krádežemi. Líná ruka metonymicky znamená líného člověka. Kontexty, v nichž se ruka objevuje, jsou tedy převážně pozitivní, avšak objevují se i kontexty negativní.

Hlava je v příslovích spojována především s rozumem a smysly. Vystupuje také jako důležitá část těla, která řídí jeho ostatní části. Z důvodu této velké důležitosti některá přísloví mluví o tom, že jí někdo může chtít poškodit.

Noha se objevuje v přísloví jako část těla, na níž stojíme a pomocí které se pohybujeme. Podle přísloví zakládá i naši materiální jistotu. Někdy však může svou stabilitu ztratit nebo může být zraněna, což člověku přináší škodu.

Ústa znamenají v příslovích především orgán řeči. V tomto případě se mohou vyskytovat ve spojení se srdcem. Jak již bylo uvedeno výše, pokud jsou ústa se srdcem v souladu, jedná se o řeč upřímnou a pravdivou. Když je mezi ústy a srdcem rozpor, je řeč lživá. Dále přísloví hovoří o tom, aby lidé mluvili s rozvahou, případně raději poslouchali. Jen v malé míře se ústa vyskytují jako část trávicího ústrojí.

Kost se v příslovích objevuje především jako potrava psů, tedy jako kost zvířecí. Pro psa je kost něčím cenným, co si chrání, o co se s jinými psy pere. Pouze v jednom případě se kost objevuje jako část lidského těla. V tomto případě se jedná o neexistující součást jazyka, který však může kosti lámat (tedy ubližovat).

Ucho se v příslovích objevuje jako orgán sluchu. V několika příslovích je spojováno s očima. Ve většině případů má ucho pro člověka větší význam, jen menší množství případů přikládá větší význam očím. Dále se uši pojí s ústy. Prísloví v tomto případě říká, že člověk by měl spíše mlčet a více poslouchat.

Zub se v příslovích objevuje ve spojení s jazykem. Zuby by měly jazyk zakrývat a člověk by měl spíše mlčet. Dále se zub vyskytuje v přísloví, které hovoří o spravedlivé výši trestu.

Jak je z výše uvedených charakteristik patrné, velkou roli hrají v příslovích **smysly** a **řeč**, často také ve spojení se srdcem.

Řeč má v příslovích spíše negativní obraz, především pokud je vyřčeno slovo v rozporu se srdcem. Řeč může být falešná a může ubližovat. V takovém případě řeč představuje zbraň či jed. Pomocí řeči se lze také vychloubat. Jen v menším množství přísloví se řeč objevuje v pozitivním kontextu, když znamená dobrou radu nebo je v souladu se srdcem. Tato řeč je vnímána pozitivně.

Zrak se objevuje především v souvislosti s vlastním viděním a očima jako orgánem zraku. Oči člověku zprostředkovávají vjemy, a proto čím více je očí, tím lépe. Oči v příslovích také znamenají kontrolu. Ani na oči se však nelze vždy spolehnout, protože jim mohou být kladeny mechanické zábrany vidění.

Sluch se v příslovích objevuje jako smysl, na nějž je dobré se spolehnout více než na zrak. Ani sluch však není tím smyslem, na nějž je možné se spolehnout bez výjimky. Dále přísloví mluví o tom, že je lepší více poslouchat, než mluvit.

Rozsah materiálu neumožňuje, aby byl podán celkový obraz tělesnosti, jak je uložen v příslovích. K mnoha somatismům nebyl nalezen žádný doklad, k jiným jen několik málo, které žádné zobecnění neumožňují. Přesto však se dá něco obecnějšího z našeho korpusu vyvodit. Jedná se o výše uvedené drobnější analýzy několika somatismů, které jsou v příslovích zastoupeny hojněji. Z nich také vznikl obraz řeči, zraku a sluchu, tedy „myslů“, které jsou s těmito somatismy úzce spjaty.

Seznam pramenů

ČERMÁK, F. (2013): *Základní slovník českých přísloví. Výklad a užití*. Praha: NLN.

ČERMÁK, F. et al. (2009): *Slovník české frazeologie a idiomatiky 4. Výrazy větné*. Voznice: LEDA.

FLAJŠHANS, V. (2013a): *Česká přísloví. Sbíрка přísloví, průpovědí a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a v Slezsku. První svazek A-N*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.

FLAJŠHANS, V. (2013b): *Česká přísloví. Sbíрка přísloví, průpovědí a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a v Slezsku. Druhý svazek O-Ž*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.

HAVRÁNEK, B. et al. (1989): *Slovník spisovného jazyka českého*. Praha: ČSAV.

FILIPEC, J. – DANEŠ, F. (1978): *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha: Academia.

Seznam literatury

- BARTMIŃSKI, J. (2007): Čím se zabývá etnolingvistika? *Slovo a smysl*, 2007, č. 4., s. 299–309.
- BARTMIŃSKI, J. (v tisku): *Jazyk v kontextu kultury*. Praha: Karolinum.
- BENEŠ, B. (1990): *Česká lidová slovesnost. Výbor pro současného čtenáře*. Praha: Odeon.
- BITTNEROVÁ, D. – SCHINDLER, F. (2003): *Česká přísloví*. Praha: Karolinum.
- ČECHOVÁ, M. et al. (2011): *Čeština – řeč a jazyk*. Praha: SPN.
- ČELAKOVSKÝ, F. L. (2000): *Mudrosloví národu slovanského ve příslovích: připojena je též sbírka prostonárodních českých pořekadel*. Praha: Lika klub.
- ČERMÁK, F. et al. (2009): *Slovník české frazeologie a idiomatiky 4. Výrazy větné*. Voznice: LEDA.
- ČURDOVÁ, V. (2012): Pohyb po nohou jako zdrojová oblast metafor v odborných textech (Představové schéma cesta v češtině). In Vaňková, I. (ed.): *Tělo, smysly, emoce v jazyce a literatuře*. Praha: FF UK, s. 88–96.
- JĘDRZEJKO, E. (2010): O potřebě syntézy slovanské etnoparemiologie. Úvahy a návrhy. In Severa, V. – Hrubá, W. (eds.), *Parémie národů slovanských V*. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě. s. 59–66.
- KARLÍK, P. – NEKULA, M. – PLESKALOVÁ, J. (eds.) (2002): *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN.
- KARLÍK, P. – NEKULA, M. – RUSÍNOVÁ, Z. (eds.) (2012): *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: NLN.
- KUDĚLKA, V. (1985): Václav Flajšhans. In Forst, V. (ed.), *Lexikon české literatury I A-G*. Praha 1985. s. 714–716.
- MLACEK, J. (2004): Paremiológia – frazeológia – idiomatika. In Raclavská, J. (ed.), *Parémie národů slovanských II*. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě. s. 5–13.
- MLACEK, J. (2006): Z problematiky špecifických a periférnych paremiologických útvarov. In Raclavská, J. (ed.), *Parémie národů slovanských III*. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě. s. 5–14.
- MRHAČOVÁ, E. (2000): *Názvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice*. Ostrava:

Ostravská univerzita v Ostravě.

- PAJDZIŇSKA, A. (2007): Kategorie strukturující jazykový obraz světa: antropocentrismus a opozice „vlastní“ – „cizí“. In Saicová Římalová, L. (ed.), *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha: Filozofická fakulta. s. 27–57.
- SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, L. (2012): Břicho v českém jazykovém obrazu světa.
In Vaňková, I. (ed.), *Tělo, smysly, emoce v jazyce*. Praha: FF UK. s. 63–77.
- ŠRÁMKOVÁ, M. (2007): Přísloví. In: Brouček, S. – Jeřábek, R. (eds.), *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska. Věcná část O–Ž*. Praha: Mladá fronta. s. 824 – 825.
- VAŇKOVÁ, I.: *Krev v českém obrazu světa* (materiál poskytnutý na semináři).
- VAŇKOVÁ, I. (2007): *Nádoba plná řeči*. Praha: Karolinum.
- VAŇKOVÁ, I. (2010): Úvodem: na cestě ke kognitivní (etno)lingvistice. *Slovo a slovesnost*, 2010, č. 4., s. 245–249.
- VAŇKOVÁ, I. – ČURDOVÁ, V. (2014): *Čelem k teorii pojmových profilů: nové možnosti slovníkového výkladu somatismů*. *Didaktické studie*, 2014, č. 6, s. 66–78.
- VAŇKOVÁ, I. – VITKOVSKAYA, V. (2014): Hlava: profily, subprofily, konceptuální schémata. (Český somatismus v částečném porovnání s ruštinou). *Didaktické studie*, 2014, č. 6, s. 79–88.
- VAŇKOVÁ, I. et al. (2005): *Co na srdci, to na jazyku*. Praha: Karolinum.
- ZAORÁLEK, J. (1963): *Lidová rčení*. Praha: ČSAV.
- ZAORÁLEK, J. (1996): *Lidová rčení*. Praha: Aurora.

Seznam příloh

Příloha 1 – Jednotlivá bázová slova souboru s počtem přísloví

Příloha 2 – Seznam vyexcerpovaných přísloví

Příloha 1

Jednotlivá bázová slova souboru s počtem přísloví

Brada – 1 přísloví

Břicho – 3 přísloví

Čelo – 1 přísloví

Hlava / hlavy – 9 přísloví

Hrst – 1 přísloví

Chlup – 1 přísloví

Jazyk – 12 přísloví

Koleno – 1 přísloví

Kost / kosti – 6 přísloví

Kůže – 10 přísloví

Krev – 3 přísloví

Krk – 1 přísloví

Maso – 4 přísloví

Noha / nohy – 8 přísloví

Nos – 1 přísloví

Oko / oči – 23 přísloví

Pata – 1 přísloví

Pěst – 1 přísloví

Prdel – 1 přísloví

Prst – 3 přísloví

Řiť – 1 přísloví

Ruka / ruce – 10 přísloví

Srdce – 24 přísloví

Tělo – 1 přísloví

Úd / údy – 2 přísloví

Uši – 5 přísloví

Ústa – 8 přísloví

Vlas / vlasy – 4 přísloví

Zadek – 4 přísloví

Zub / zuby – 5 přísloví

Žaludek – 2 přísloví

Žíly – 1 přísloví

Celkem 32 části těla

Celkem 158 přísloví

Příloha 2

Seznam vyexcerpovaných přísloví

BRADA

Když člověku bradu holí, nemůž po vůli mluvití.

BŘICHO

Hladové břicho neslyší.

Sedláku, když ho dlouho prosí, se nadýmá břicho.

Z sytosti břicha vítězství bere zadek.

ČELO

Čelem zdi neprorazíš.

HLAVA / HLAVY

Co hlava, to rozum.

Dobrá vůle koláče jie, zlá hlavu tepe a řídké pivo pie.

Hlavu za hlavu.

Hlavú zdi neprorazíš.

Když hlava neduží (nemáhá), ve všech údiech nebývá statka.

Kolik hlav, tolik smyslův.

Nepojímaj matky se dcerú, at' hlavy nezperú.

Úd po hlavě jítí má.

Zlý jazyk hlavě nepřeje.

HRST

Lepší vrabec v hrsti nežli čáp na střeše.

CHLUP

Jest vlny na koze jako chlupón na žábě.

JAZYK

Co na srdci, to v ústech (na jazyku).

Dobře jazyk za zuby jmiati.

Mievaj jazyk za zuby.

Dobrý svůj jazyk plodí.

Horší jazyk falešníka nežli kopie protivníka.

Jazyk bez kostí (nemaje kostí) lámá kosti.

Kde jeden jazyk, tu jeho sláva.

Štěbetný jazyk každému škodí.

Vřet' každému srdce po jazyku svému.

(Zlý) jazyk hlavě nepřije.

Zlý jazyk mnoho zlého činí (natropí).

Ženského jazyka skrotiti nemóž.

KOLENO

Nekúsal Jidáše v koleno.

KOST / KOSTI

Jazyk bez kostí (nemaje kostí) lámá kosti.

Když pes kost hloze, druží naň vrčie.

Nemóžli pes kosti hrýzti, bude ji lízati.

Pes hryze kost, jinému nedá.

Psi sě o kost hryzú: vezmi kost a přestanú.

Svůj svému a psu kost.

KŮŽE

Každý osel chovaj kóže své.

Kde nemóž kóže lvová projíti, slušie kóži liščí pričiniti.

Nenie zisk na medvėdí kóži píti.

Nevylúdíš u vlka kóže.

Řemen(ek) tak slušie krájeti, jakž móž kóže statčiti.

Sebe nesnadnějšímu zvířeti vlk nestrhává kóže.

Tak mnoho prodávají koží telecích jako kravích nebo volových.

Z cizie kóže dobře jest široký řemen(ek) krájeti.

Z jednoho vola (nejsú) dvě kóže.

Ze zlé kóže nemóž býti dobrý kožich.

KREV

Krev a krúpy – i to nemastné.

Krev krve dotýče (docházie).

Lépe jest krvi svéj v čas bláznostvie přetrpěti, nežli s ním boj podjieti.

KRK

Nevděčnému nic není vděk, by mu i pěstí za krk dal.

MASO

Kury, maso, hovězina – to náleží na měštěnína.

Laciné maso rádi psi jedie.

Nachvátaj masa, ať zelé zjieš.

Řiedko dobré maso dvakrát vařené (a přietel dvakrát mířený).

NOHA / NOHY

Čtyřem kolám více věřiti než čtyřem nohám koňským.

Dluh má nohy, pole oči a les uši.

Koň na čtyřech nohách i potkne sě.

Musejíť silné nohy býti, kteréž umějí dobré bydlo (šťestie) nositi.

Někdy i slepý podkovu nalezne, když o ni nohú zavadí.

(Nebudeliť) s námi Boha, neujdeť (nás tudíž) noha.

S nepřítelem sě nesvař, ale dočkaje ho ... podtrhniž mu nohy.

Trn v nozě, myš v stozě.

NOS

Právo má tenký (voskový) nos.

OKO / OČI

Co (sejde) s očí, to (také) sejde) s mysli.

Co sejde s očí, to vyjde ze srdce.

Čeho oči nevidie, toho srdce neželé.

Čert čertu oka nevykline.

Čtyři oči více vidie nežli dvě.

Darové a dárkové oslepují oči.

Dluh má nohy, pole oči a les uši.

Dobré z předu i z zadu oči jmiati.

Hospodář má sto očí.

Chcešli sě čeládcě dověřiti, musíš dvoje oči jmiati.

Kde milost, tu oči, kde bolest, tu ruku.

Když do tvrdého dřeva klín tepeš, varuj se, ať by v oko neskočil.

Koho oči bolí, nechod' do mlýna.

Kto neprohlédá a neotvírá očí (neprohlédá očima), musí měšcem dotahovati (prohlédá měšcem).

Nekupuj koně ušima, ale očima.

Nežeň se očima, ale ušima.

Oči hospodáře a hospodyně činie pilnú čeled' v díle.

Oko hospodáře pilného činí koně tučného.

Oko za oko, zub za zub.

Uhru žádnému nevěř, leč který má třetí oko v čele.

V oči (s tebou) dobře a kromě očí kúše jako pes (štípe jako had).

Vrána vráně oka nevykline.

Žid bude křesťanu přieti a to ten, který tři oči v hlavě bude mieti.

PATA

Nejednomu mysl na koně a paty u popele.

PĚST

Nevděčnému nic nenie vděk, by pak mu i pěstí za krk dal.

PRDEL

Dvě žíly ... do jedné prdele.

PRST

Milostit' jest prstem neukázati.

Nestrkaj (nechci strkati, nerod' klásti) prsta, kde se dvěře svírají (mezi dřvi a podvoj).

Dáš se za prst ujieti, ujměť za celu ruku.

ŘÍŤ

Ovci stříhú, kozi řit lupá.

RUKA / RUCE

Dáš se za prst ujeti, ujměť za celu ruku.

Jedné ruce samé zdvíhati nesnadno.

Kde jsú ruce mnohé, ať se dveře zamykají.

Kde milost, tu oči, kde bolest, tu ruku.

Když (kde) ruka ruku myje, obě býváte (bývají, budú..) bílé (pěkné atp.)

Kněz nikdá nemá dosti: jednu rukú žehná a druhú béře.

Kteří lidé pracují rukama svýma těžce, jest jim potřebie přivíratí měšce.

Léná (lenivá) ruka holé něštěstie.

Lepší holub v ruce, než jeřábek na střeše.

Tu jest dobře, kde se měšec s rukú vadí.

SRDCE

Co které srdce miení ... to vše znáti na vezření.

Co na srdci, to v ústech (na jazyku).

Co sejde s očí, to vyjde ze srdce.

Což člověk rád přemietá v srdci, o tom rád mluví.

Čeho oči nevidie, toho srdce neželé.

Čím srdce jest naplněno, o tom ústa mluvie.

Čistota v ráj nedovodí, jež ot srdcě nepochodí.

Kde poklad, tu srdce.

Když dědic pláče, v srdci se směje.

Když popláče, ot srdce otlehne.

Ktož dobré milují, mají co k sobě v srdce vzieti.

Ktož sě slovy a ne srdcem dělá přítelem, slušie ho otbýti podobným fortelem.

Milost nic jiného nenie, nežli ... v srdci konečná muka.

Nesmělé (hubené) srdce cti nedochází (nikdy nedojde).

Pán Bóh smutné srdce těší: kurvy topí, lotry věší.

Právo bez exekucí jako zvon bez srdcě.

Řeč sladká jako med, v srdci jako lýtý jed.

Slovem, ne srdcem.

Srdce blázna v ústech jeho.

Tělo mládo, srdce veselo.

V ústech med (a stred) a v srdci jed.

Veselé srdce přispořuje zdravie.

Vřet' každému srdce po jazyku svému.

Z hojnosti srdce ústa mluvie.

TĚLO

Tělo mládo, srdce veselo.

ÚD / ÚDY

Když hlava neduží, ve všech údiech statka nenie.

Úd po hlavě jíti má.

UŠI

Dvě máš uši, aby slyšal a jen jedna ústa, aby mluvil.

Nekupuj koně ušima, ale očima.

Nežeň se očima, ale ušima.

Ušima dobrou věc najlacněji kupíš.

Dluh má nohy, pole oči a les uší.

ÚSTA

Co na srdci, to v ústech.

Co někdy z úst vrabcem vyletí, zase toho nevtáhneš čtyřmi koňmi.

Čímž srdce jest naplněno, o tom usta mluví.

Dvě máš uši, aby slyšel a jen jedna usta, aby mluvil.

Pečené kuře v ústa nevletí.

Srdce blázna v ústech jeho.

Usta malá dírká a mnoho do nich vchází.

V ústech med, v srdci jed.

Z hojnosti srdce ústa mluví.

VLAS / VLASY

Dlouhé vlasy (ženy mají, ale) krátký (úmysl) rozum.

Když se páni svadí, sedláci pójčte vlasův.

Po dobré vůli i kvasu mnohý se nedoče vlasu.

Ktož čemu chce, dá se jedním vlasem přitáhnúti.

ZADEK

Ktož dvěma cestami choditi chce, neb zadek, neb rúcho sobě roztrhnúti musí.

Lépe jedné svini zadek mažeme, nežli všem.

Z sytosti břicha vítězství bere zadek.

Zadku holého žádný neoblúpi.

ZUB / ZUBY

Darovanému koni na zuby nehleď.

Dobře jazyk za zuby jmieti.

Mievaj jazyk za zuby.

Oko za oko, zub za zub.

Zub za zub (oko za oko).

ŽALUDEK

Nakaženému žaludku i sladké věci zdadie se hořké.

Zlé svědomie, nakažený žaludek.

ŽÍLY

Dvě žíly ... do jedné prdele.

Zadání diplomové práce

Lidské tělo v české paremiologii (Etnolingvistická studie)

Téma: Lidské tělo v české paremiologii (Etnolingvistická studie)

Anglické téma práce: Human Body in the Czech Paremiology: An Ethnolinguistic Study

Název: Lidské tělo v české paremiologii (Etnolingvistická studie)

Název v anglickém jazyce: Human Body in the Czech Paremiology: An Ethnolinguistic Study

Klíčová slova: čeština, paremiologie, frazeologie, etnolingvistika, kognitivní lingvistika, přísloví, parémie, somatismy

Klíčová slova anglicky: Czech, paremiology, phraseology, ethnolinguistics, cognitive linguistics, proverbs, paremiae, somatisms

Akademický rok vypsání: 2013/2014

Typ práce: diplomová práce

Jazyk práce: čeština

Ústav: Ústav českého jazyka a teorie komunikace (21-UCJTK)

Vedoucí / školitel: [doc. PhDr. Irena Vaňková, CSc., Ph.D.](#)

Řešitel: [Bc. Tadeáš Kovařík](#) - zadáno a potvrzeno stud. odd.

Datum přihlášení: 16.04.2014

Datum zadání: 16.04.2014

Datum potvrzení stud. oddělením: 17.04.2014

Odevzdaná/finalizovaná: ne

Oponenti: doc. PhDr. Ivana Bozděchová, CSc.

Zásady pro vypracování (anotace)

Cílem práce je jednak shromáždění českých parémií obsahujících somatismy (vytvoření vlastního korpusu), jednak jejich uspořádání a interpretace na základě kvantitativních i kvalitativních hledisek. Nejprve bude vymezen výzkumný kontext paremiologie a jeho základní jednotka, charakterizovány možné přístupy k příslovím, pořekadlům apod.; poté bude definován excerpovaný materiál (parémie obsahující somatismus / somatismy). Stručně bude pojednáno o specifčnosti sémantického okruhu somatismů. Excerpta budou uspořádána podle nejvhodnějšího kritéria, pozornost bude věnována vybraným problémům, např. vzájemným vztahům, do nichž somatismy v některých mikrotextech vstupují (hlava – pata apod.). Závěry by měly sumarizovat, jaký obraz tělesnosti je v českých parémiích fixován.

Seznam odborné literatury

Prameny:

- BITTNEROVÁ, D. – SCHINDLER, O. (1997) Česká přísloví. Soudobý stav konce 20. století. Praha.
ČELAKOVSKÝ, F. (2000): *Mudrosloví národu slovanského ve příslovích*. Praha: Lika klub.
ČERMÁK, F., et al. (2009): *Slovník české frazeologie a idiomatiky 4. Výrazy větné*. Voznice: LEDA.
Český národní korpus [on-line]. Ústav Českého národního korpusu FF UK. Dostupný na .
FLAJŠHANS, V. (2013): *Česká přísloví*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
MRHAČOVÁ, E. (2000): *Názvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice*. Ostrava: Ostravská univerzita Ostrava, Filozofická fakulta.
ZAORÁLEK, J. (1963): *Lidová rčení*. Praha: ČSAV.

Literatura:

- Čurdová, V. (2012): „Pohyb po nohou jako zdrojová oblast metafor v odborných textech (Představové schéma cesta v češtině)“. In: Vaňková, I. – Wiendl, J. (eds.): *Tělo, smysly, emoce v jazyce a literatuře*. Praha, FF UK, s. 88–96.
- Filar, D. – Głaz, A. (1996) „Obraz ręki w języku polskim i angielskim“. In: Grzegorzczkova, R. – Pajdzińska, A. (eds.): *Językowa kategoryzacja świata*. Lublin, s. 199–220.
- Flajšhans, V. (2013): *Česká přísloví*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci (doslov a komentáře).
- Jędrzejko, E. (2010): „O potřebě syntézy slovanské etnopaemologie“. Úvahy a návrhy. In: *Parémie národů slovanských V*, Ostrava: FF Ostravské univerzity, 59 – 66.
- Johnson, M. (1987): *The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. Chicago – London: The University of Chicago Press.
- Maćkiewicz, J. (2006): *Językowy obraz ciała. Szkice do tematu*. Gdańsk: Book Covers Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Mrhačová, E. (2000): *Názvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice*. Ostrava: Ostravská univerzita Ostrava, Filozofická fakulta. (teoretický úvod)
- Mukařovský, J. (1971): *Přísloví jako součást kontextu*, Cestami poetiky a estetiky, Praha 1971, s. 277 – 359.
- Slovo a slovesnost*, 71, č. 4, 2010. Tematické číslo *Perspektivy kognitivní (etno)lingvistiky*.
- Parémie národů slovanských, I – VI. (Publikace z konferencí pořádaných Ostravskou univerzitou Ostrava.)
- Sobotíková, K. (2004): Zooapelativa v českých a polských příslovích. *Bohemistyka*, 4, s. 281 – 296. (Dostupné z: http://www.bohemistyka.pl/artykuly/2004/ART_Sobotikova.pdf)
- Vaňková, I. – Nebeská, I. – Saicová Římalová, L. – Šlédrová, J. (2005): *Co na srdci, to na jazyku*. Praha: Karolinum.
- Vaňková, I. (2012): „Tělesnost a studium somatismů v perspektivě antropologické lingvistiky“. In: Vaňková, I. – Wiendl, J. (eds.): *Tělo, smysly, emoce v jazyce a literatuře*. Praha: FF UK, s. 63 – 77.
- Zich, O. (1956): *Lidová přísloví z logického hlediska*, Praha.